

Analysis of the Role of Religious Tourism in Urban Development (Case Study: Religious Places in Rasht City)

Betul Mehrگان Soumesarai^{1*}, Fereydon Azad Gholami Khasmakhi² and Alireza Mehrگان Soumesarai³

¹ Associate Professor, Department of Islamic Studies, Islamic Azad University Rasht, Iran

² Student, Ph.D. in Climatology, Islamic Azad University, Rasht, Iran

³ Graduate, Master of Geography and Tourism Planning, Islamic Azad University, Rasht, Iran

* Corresponding author, Email: mehrgan_9140@yahoo.com

Receive Date: 07 September 2019

Accept Date: 27 May 2021

ABSTRACT

Introduction: Religious tourism is one of the most important and prosperous branches of the tourism industry that has left significant effects on various aspects of societies, especially their economies. Today, in many countries, such as Saudi Arabia, Iraq, Iran, and India, popular historical and religious centers and complexes are located.

Objectives: This article uses descriptive-analytical method along with field studies to explain the role of religious tourism in the development of Rasht and its purpose is to introduce and identify religious sites and the optimal use of these cultural and historical sites for tourism development in Rasht.

Methodology: The results of documentary and field studies show that there are many cultural, historical and religious places in Rasht that with proper planning and proper publicity can increase the income of city dwellers and the employment of some unemployed youth in this city.

Geographical Context

The city of Rasht is in Gilan province and all its religious places.

Results and Discussion

The results of documentary and field studies show that there are many cultural, historical and religious places in Rasht that with proper planning and proper publicity can increase the income of city dwellers and the employment of some unemployed youth in this city.

Conclusion

Results: It has been shown that about seventy percent of the respondents believe that with the arrival of religious tourists in Rasht, people's incomes have increased and religious tourism as an effective way to develop Rasht has a high to moderate impact on this city. Respondents stated that the appropriateness of the (religious) tourism situation in Rasht is moderate and the main reason for the weakness of religious tourism in Rasht is the lack of support from the authorities and the lack of awareness of tourists about these attractions. The most important religious tourism attractions in Rasht are the holy tombs of Bibi Roghayeh and Imam's sister, and the impact of religious tourism and religious sites and Hosseiniyah and its role in the development of Rasht is high to moderate. Also, the results obtained from the analysis of various components related to religious tourism such as advertising, city development, barriers, participation, economic dimension, spiritual dimension and capabilities in the city of Rasht show that a positive and significant relationship between religious tourism and economic components. There is.

KEYWORDS: Tourism, religious tourism, urban development, religious places, Rasht.

تحلیل نقش گردشگری مذهبی در توسعه شهری (مطالعه موردی: اماکن مذهبی شهر رشت)

بتول مهرگان صومعه سرایی^{۱*}، فریدون آزادغلامی خسمخی^۲ و علیرضا مهرگان صومعه سرایی^۳

۱. استادیار، گروه معارف، دانشگاه آزاد اسلامی، رشت، ایران

۲. دانش‌آموخته، دکتری اقلیم‌شناسی، دانشگاه آزاد اسلامی، رشت، ایران

۳. دانش‌آموخته، کارشناسی ارشد جغرافیا و برنامه‌ریزی گردشگری، دانشگاه آزاد اسلامی، رشت، ایران

* نویسنده مسئول، Email: mehrgan_9140@yahoo.com

تاریخ دریافت: ۱۶ شهریور ۱۳۹۸

تاریخ پذیرش: ۰۶ خرداد ۱۴۰۰

چکیده

مقدمه: گردشگری مذهبی یکی از مهمترین و پر رونق‌ترین شاخه‌های صنعت گردشگری است که اثرات قابل توجهی را در ابعاد مختلف جوامع، به ویژه اقتصاد آنها بر جای گذاشته است. امروزه دربسیاری از کشورها همچون، عربستان، عراق، ایران و هند که مراکز و مجموعه‌های تاریخی و مذهبی پر طرفداری را در خود جای داده‌اند.

هدف: هدف از آن معرفی و شناسایی اماکن مذهبی و استفاده بهینه از این اماکن مذهبی در راستای توسعه گردشگری در شهر رشت می‌باشد.
روش‌شناسی: این مقاله با استفاده از روش توصیفی - تحلیلی همراه با مطالعات میدانی به تبیین نقش گردشگری مذهبی در توسعه شهر رشت پرداخته است. جامعه آماری مورد مطالعه کلیه ساکنان شهر رشت بوده و شهروندان در این پژوهش، شامل کارشناسان گردشگری، سازمان اوقاف، شهرداری، مسکن و شهرسازی، افراد باسواد ساکن در حاشیه مکانهای مذهبی می‌باشند. حجم نمونه با توجه به فرمول کوکران ۱۳۸۴= نفر انتخاب شد. ابزار اندازه‌گیری پرسشنامه محقق ساخته بود، به منظور به دست آوردن سنجش دیدگاه ساکنان در خصوص مؤلفه‌های ذکر شده از آزمون T تک نمونه‌ای استفاده شد.

قلمرو جغرافیایی پژوهش: شهر رشت در استان گیلان و کلیه اماکن مذهبی آن است.

یافته‌ها و بحث: مطالعات اسنادی و میدانی نشان می‌دهد که در شهر رشت اماکن مذهبی زیادی وجود دارد که با برنامه ریزی درست و تبلیغات مناسب می‌تواند باعث افزایش درآمد شهر نشینان و اشتغال برخی از جوانان بیکار در این شهر گردد.

نتیجه‌گیری: نشان داده است که حدود هفتاد درصد پاسخ‌دهندگان معتقدند با ورود گردشگر مذهبی به شهر رشت درآمد مردم افزایش یافته و گردشگری مذهبی بعنوان راه موثری برای توسعه شهر تاثیر زیاد تا متوسطی دارد. پاسخ دهندگان میزان مناسب بودن وضعیت گردشگری (مذهبی) در شهر رشت را متوسط بیان نموده و علت اصلی ضعف گردشگری مذهبی در شهر رشت را عدم حمایت مسئولین و عدم آگاهی گردشگران نسبت به این جاذبه‌ها دانسته‌اند. مهمترین جاذبه‌های گردشگری مذهبی شهر رشت قبور متبرکه بی بی رقیه و خواهر امام بوده و تاثیر گردشگری مذهبی و اماکن مذهبی و حسینیه و میزان نقش آن در توسعه شهر رشت زیاد تا متوسط است. همچنین نتایج بدست آمده از تحلیل مولفه‌های مختلف مرتبط با گردشگری مذهبی از جمله تبلیغات، توسعه شهر، موانع، مشارکت، بعد اقتصادی، بعد معنوی و قابلیت‌های موجود در شهر رشت نشان می‌دهد که رابطه مثبت و معناداری بین گردشگری مذهبی و مؤلفه‌های اقتصادی وجود دارد.

کلیدواژه‌ها: گردشگری، گردشگری مذهبی، توسعه شهری، اماکن مذهبی، شهر رشت

پروپوزیشن گاہ علوم انسانی و مطالعات فرہنگی
پرتال جامع علوم انسانی

مقدمه

امروزه فعالیتهای گردشگری در شهرهای کوچک و بزرگ متداول است. این شهرها غالباً گستره وسیعی از جاذبه های تاریخی و فرهنگی، خرید، رستورانها و جنب و جوش شهری را شامل می شوند. بسیاری از جاذبه ها و تسهیلات رفاهی اساساً برای خدمت به شهروندان توسعه یافته اند. ولی استفاده گردشگران از این تسهیلات می تواند به تداوم آنها کمک کند (حیدری، ۱۳۹۰: ۴۰). گردشگری، از فعالیت های مهم با پیامدهای اقتصادی، اجتماعی و محیطی در شهرهاست. سیاست توسعه گردشگری، رویکردی است که شهر با تاکید بر آن می تواند ضمن افزایش منافع آن، تاثیرات منفی را به حداقل کاهش دهد (فنی و همکاران، ۱۳۹۳: ۳۹).

توسعه گردشگری در ایران نیازمند توجه به مولفه هایی است که در پیشبرد این هدف موثر هستند. نگاهی به بند ۳۴ الگوی اسلامی - ایرانی پیشرفت، رمز توسعه گردشگری را حمایت بخش خصوصی و ایجاد زیرساخت های مناسب برای آن دانسته است. واضح است که این جمله حرف تازه ای نیست و سالهاست که در گوشه کنار، در بین مسئولان و دولت مردان و عوامل دست اندرکار در امر گردشگری مطرح می شود. شاید این جمله باید از حالت گفتار خارج شده و شکل عملی به خود بگیرد و به صورت اجرایی پیاده شود تا بتوان به طور ملموس آن را در جامعه دید و از نتایج آن بهره برد (قره نژاد، ۱۳۹۰: ۲۴).

از جمله انگیزه هایی که همواره در طول زندگی بشر او را به سفر و داشتنه، زیارت بوده است و گردشگری مذهبی یکی از انواع گردشگری است که دارای تاریخی مشخص و مدون است و قدمت آن به درازایی قدمت و دیرینگی دین است (دادرس و بابایی، ۱۳۹۰: ۳۲). گردشگری مذهبی بعنوان بخشی از گردشگری فرهنگی، به ویژه از دهه ۱۹۹۰ رشد چشمگیری داشته است. تعداد بازدیدکنندگان شرکت کننده در گردشگری مذهبی و هزینه گردشگری آنها روی هم رفته ۱۸ میلیارد دلار با بیش از ۳۰۰ میلیون مسافر در سراسر جهان بود. این بخش توریسم همچنین باعث سوال درباره ظرفیت حمل و نگهداری می شود، زیرا بسیاری از محوطه های مذهبی واقعاً قادر به تحمل تعداد افراد مشتاق دیدار از مکان های مربوط به هر یک از مهمترین مذاهب دنیا نیستند. از اینرو مذاهب بزرگ دنیا دارای زمینه ای عالی برای توره های بزرگ مذهبی یا زیارتی هستند زیرا میلیون ها نفر جذب دیدار از مکان ها یا رویدادهای مقدس هستند (Csapo, 2007 & Matesz).

یکی از مهمترین انگیزه های گردشگری در جهان، مسافرت های مذهبی است. گردشگری دینی در اکثر کشورهای جهان در حال افزایش می باشد و علاقه فراوان مردم به خاطر بازدید از این اماکن به مذاهب و ادیان بیشتر شده است (کاوایان فر، ۱۳۸۴). در همین رابطه مطالعات گسترده ای در حوزه های مختلف گردشگری مذهبی صورت گرفته است. وسیع ترین مطالعه نقل و قول شده از جاذبه های مذهبی، ارزیابی نولان (۱۹۸۹) از جهانگردی مذهبی در اروپا است که نشان می دهد بیش از ۶۰۰ زیارتگاه کاتولیک در اروپای غربی وجود دارد که بیش از نیمی از آنها به مریم مقدس اشاره دارد (Nolan, 1989: 125). و بیشتر ویژگی های کلی مشابه برحسب الگوهای سفر و استفاده از حمل و نقل، خدمات و زیرساخت را به نمایش می گذارد (Rinschede, 1990). در برخی نواحی، تقاضا برای خدمات از جانب گردشگران و زائران، چشم انداز و الگوهای استفاده از زمین های شهری در مراکز زیارتی را تغییر داده است. دو نمونه از این تغییر لوردز در فرانسه و فاطیما در پرتغال است که منطقه زیارتی را می توان به ناحیه تجاری (رستوران ها، فروشگاه ها، هتل ها و غیره) و ناحیه مقدس (معابد زیارتی، کلیسا ها و غیره) تقسیم نمود (Gesler, 1990: 17; Rinschede, 1996: 98). گردشگری مذهبی در ایران با توجه به فرهنگ و ایدئولوژی حاکم بر جامعه ایرانی، خرید به قصد تبرک و هدیه (سوغات) از مقاصد گردشگری به ویژه در مقاصد مذهبی جایگاه خاصی دارد و جلوه ای معنوی به خرید می دهد. همین امر سبب گردیده که فضاهای پیرامون اماکن متبرکه مذهبی در راستای همگام سازی خود با نیازهای خرید زائرین توسعه یابند. (Gesler, 1996). همچنین توسعه گردشگری در معبد ال راکبو در اسپانیا نیز نقش اقتصادی عمده ای در افزایش اشتغال و درآمد بومی و گسترش مراکز تجاری در اطراف معبد و شکل گیری محلات شهری جدیدی ایفا کرده

است (Crain, 1996). شکل ظاهری شهری لوردز از این حیث تغییر کرده است که تراکم شدیدی از فروشگاه‌های سوغاتی و رستوران‌ها در امتداد جاده‌هایی که از بخش تجاری شهر به نواحی زیارتی منتهی می‌شود، وجود دارد (Rinschede, 1986: 27). به طور مشابه گوپتا (۱۹۹۹) خاطر نشان می‌سازد که تقریباً هر مکان زیارتی در هند، فروشگاه‌هایی دارد که نیازهای گردشگران و زائران طالب مصنوعات خاص را تأمین می‌کنند (Gupta, 1999: 93).

همچنین با توجه به گردشگری مذهبی، تنوع مراکز تجاری و تفریحی و نحوه مکان‌گزینی آن‌ها تابعی از رفتار زائرین می‌گردد که امروز باعث شده این مراکز خارج از منطقه زیارتی توسعه یابند و شهرها شکل خاصی را پیدا کنند (Baedcharoen, 2000). برخی از محوطه‌های مذهبی در طول قرن‌ها مورد بازدید بوده‌اند و در آنجا اثرات در طی دوره زمانی طولانی ایجاد می‌شود، اما گاهی محوطه‌های مقدس به ناگهان کشف می‌شوند و موجب تغییرات مهیج ناگهانی برای ساکنین بومی می‌شود. مدجوگوری در بوسنی - هرزه گووین چنین نمونه‌ای است (Shinde, 2003: 94). جاکوسکی و همکاران (۲۰۰۳)، اماکن زیارتی را به دسته‌های متفاوتی با توجه به اهمیت آنها طبقه‌بندی کردند (Jacowski, et al, 2003: 41). بناهای مذهبی، فارغ از کارکرد معنوی و روحانی، غالباً در احاطه مشاغل تجاری و تسهیلات جهت‌دار مذهبی نظیر فروشگاه سوغاتی، آژانس‌های مسافرتی، هتل‌ها و حتی بیمارستان‌ها قرار دارند، که باعث ایجاد اشتغال برای جامعه میزبان می‌گردد و منجر به رونق و حیات شهرنشینی و پویایی و تحرک مراکز مذهبی می‌شوند؛ در نتیجه با مکان‌یابی این کاربری‌ها در سایر مراکز مذهبی و امامزاده‌ها می‌توان به این اهداف دست یافت (Peter, 2005).

نمونه‌های بسیاری از این مراکز مذهبی در جهان است که با توسعه زیرساخت‌ها باعث رونق و گسترش شهرنشینی شده‌اند. زستوچاوا در لهستان شهری با جمعیت ۲۵۰۰۰۰ نفر سالانه ۴/۵ میلیون زائر را جذب می‌کند (Johnston, 2006). پانسگن (۲۰۰۶) چگونگی کشف یک معبد مقدس در سال ۱۹۸۱ را که منجر به رشد ناگهانی منازل شخصی و تورم قیمت زمین شد توضیح می‌دهد (Poensgen, 2006). اوسترمان و همکاران (۲۰۰۷) بهبود زیرساخت آن را در نتیجه زیارتی بودن این محوطه می‌داند (Ostermann and Bussing, 2007).

در جهان اسلام درآمد ایجاد شده از زیارت مکه دومین رکن اصلی اقتصاد عربستان سعودی بعد از نفت می‌باشد به گونه‌ای که درآمدهای حاصله نه تنها در توسعه زیرساخت‌ها مکه معظمه به کار گرفته شده بلکه به شدت منجر به رونق شهرنشینی در محدوده‌های مکه شده است (Raj Morpeth, 2007). در آنجا زیارت، درآمد سالانه تقریباً ۸ میلیارد دلاری ایجاد می‌کند و طی ۳۰ سال گذشته سعودی‌ها ۳۵ میلیارد دلار در بهبود تسهیلات زائر سرمایه‌گذاری کرده‌اند (Sommer and Saviano, 2007).

در این مقاله نقش گردشگری مذهبی در توسعه شهری اماکن مذهبی شهر رشت مورد بررسی قرار گرفته است. افراد مختلفی در این زمینه در جهان و ایران مطالعاتی داشته‌اند که برخی از آنها اشاره می‌گردد. در ایران محمدی و خسروی (۱۳۸۷) در مقاله خود تحت عنوان نقش گردشگری زیارتی در توسعه اجتماعی - اقتصادی سکونتگاه‌های زیارتگاهی روستایی به این نتیجه رسیده‌اند. بازدیدکنندگانی که در قالب سفر زیارتی و به صورت گردشگر زیارتی (زائر) به یک نقطه و مکان مقدس و محترم مذهبی می‌روند، ممکن است هدفشان زیارت، سیاحت و حتی در مواردی تجارت و یا مانند آن باشد که این خود می‌تواند تأثیرات مهم و فراوان اجتماعی، فرهنگی و اقتصادی برای جوامع میزبان (ساکنان مکان‌های زیارتی) و تحولاتی در زندگی آنان به همراه داشته باشد و اثرات اقتصادی گردشگری (مذهبی) زیارتی می‌تواند منبع جدیدی از درآمد و اشتغال برای روستاییان، به ویژه در کشورها و جوامعی با مردمانی معتقد، مؤمن و متعهد، از جمله کشور ما باشد که این امر مستلزم مدیریت و برنامه‌ریزی خاصی است.

تقوایی و همکاران (۱۳۸۹) در اهمیت وجودی مکان‌های مذهبی در جذب گردشگران تأکید می‌کنند و می‌گویند که مکان‌های مذهبی در جذب گردشگران و توسعه مناطق مختلف نقش و تأثیر قابل ملاحظه‌ای دارند. یک نمونه از آن شهرستان ممسنی در استان فارس است که دارای امامزاده‌های بسیاری است. وارثی و حیدری (۱۳۸۹) در مقاله خود بر روی گردشگری اسلامی بین مسلمانان تأکید کرده و سعی دارند با تجزیه و تحلیل این نوع گردشگری و بسط و معرفی

آن، نقش آن را بر روی همگرایی کشورهای اسلامی تأکید می‌کنند. ابراهیم‌زاده و همکاران (۱۳۸۹) به منظور نیل به اهداف تحقیق و توسعه گردشگری، توسعه علوم اسلامی از یک سو، و افزایش تبلیغات و جذب طلاب و گردشگران مذهبی فرهنگی خارجی با معرفی جایگاه واقعی کارکردهای مذهبی فرهنگی شهر قم به سایر کشورها و همچنین ایجاد اشتغال و درآمد پایدار از سوی دیگر را پیشنهاد می‌دهند. نپاوندی و دیگران (۱۳۸۹) در طول مطالعه خود چند هدف را دنبال کردند: نخست روشن کردن مفاهیم حوزه زیارت و گردشگری مذهبی. سپس بررسی آمار موجود ایران در این زمینه و در ادامه مطالعه‌ای روی مسافرین مسجد جمکران انجام شد. در ایران، مجموعه‌های مذهبی ارزشمندی در داخل شهرها وجود دارند که بخش قابل توجهی از تحرک اجتماعی-اقتصادی مراکز شهری مزبور، نتیجه حضور و بازدید گردشگران از این بناهای تاریخی-مذهبی می‌باشند. شهر قم به عنوان دومین مرکز زیارتی کشور، پس از مشهد، دارای توانمندی‌های گردشگری با کارکردهای مذهبی زیارتی ارزشمندی در سطح ملی و بین‌المللی است (ابراهیم‌زاده و همکاران، ۱۳۹۰: ۱۲۲).

نتایج مطالعه لطفی و همکاران (۱۳۹۰) نشان می‌دهد که از بین متغیرها و عوامل مورد مطالعه توانمندسازی نیروی انسانی، اسکان گردشگران (ساخت هتل و هتل آپارتمان)، سرمایه‌گذاری بخش خصوصی، ایجاد هتل‌های ویژه بانوان، برگزاری نمایشگاه‌های گردشگری، ایجاد مجتمع خدمات رفاهی، ترویج فرهنگ گردشگری در بین مردم، ایجاد فضای بازی بین کودکان و تقویت خدمات عمومی گردشگری تأثیر بیشتری در توسعه گردشگری مذهبی کلان شهر قم دارند. زیارتی عزیز، (۱۳۹۰) در مقاله خود تلاش می‌کند با توجه به منابع چاپی و الکترونیکی موجود، موضوع گردشگری دینی با تأکید بر آیات قرآن و روایات مورد بررسی قرار دهد. زین‌العابدین عموقین و همکاران (۱۳۹۰)، در اهمیت گردشگری مذهبی در اسلام به این نتیجه رسیده‌اند که گردشگری مذهبی ریشه در فرهنگ و ایدئولوژی انسان دارد و علی‌رغم دشواری‌های جغرافیایی، اقتصادی و سخت‌گیری‌های سیاسی که این پدیده همواره با آن مواجه بوده هرگز متوقف نگردید. بنابراین جاذبه‌های مذهبی، زیارتگاه‌ها و اماکن مقدس مناطق مختلف جهان هر سال تعداد زیادی از گردشگران را به سوی خود جذب می‌کنند. در این میان، مسلمانان نیز بنا به فرامین قرآنی و مذهبی که ائمه اطهار (ع) در مورد اهمیت گردشگری داشته‌اند، همواره، مبادرت به گردشگری مذهبی را ضروری دانسته و دشواری‌های زیادی را در این راه متحمل شده‌اند. اما نتایج حاکی از توسعه و پیشرفت انگیزه‌ی گردشگری در نزد مسلمین می‌باشد. سیتی و همکاران (۲۰۱۱) در پژوهش خود به توصیف گردشگری اسلامی در مالزی می‌پردازد. سلیمان و محمد (۲۰۱۱) در مقاله خود تحت عنوان «تأثیر عوامل موثر بر بازار گردشگری مذهبی: مطالعه موردی سرزمین‌های فلسطین» اهمیت گردشگری مذهبی در فلسطین را نشان می‌دهند. این مقاله نتیجه‌گیری می‌کند که فلسطین با توجه به تاریخ، میراث، فرهنگ، موقعیت جغرافیایی، محیط زیست و مذاهب آن منحصر به فرد است. دومان (۲۰۱۱) در مقاله خود به ارائه یک نمای کلی از بازار گردشگری حلال در ترکیه می‌پردازد. آراسته و محمدی (۲۰۱۱) بیان می‌کنند که مسائل مذهبی همواره فعالیت‌های گردشگری را تحت تأثیر قرار می‌دهند و در ادامه نقش دین در صنعت گردشگری در ایران را بررسی می‌کند. امین (۲۰۱۳) در پژوهش خود با عنوان «گردشگری مذهبی در مصر» با مقایسه استراتژی‌های کشورهای مختلف در گردشگری مصر را بررسی کرده و نقش دولت و سازمان‌های مربوطه را بیان می‌کند. آرمین و همکاران (۱۳۹۳)، توسعه گردشگری دینی با رویکرد گردشگری شیعی به این نتیجه رسیده‌اند که ظرفیت گردشگری در ایران برای جمعیت تقریبی ۲۵۰ میلیونی شیعیان جهان که ۲۵ تا ۳۰ درصد از کل جمعیت مسلمانان جهان را تشکیل می‌دهند، موجود است و مستلزم سیاست‌گذاری‌های مناسب و برنامه‌ریزی‌های دقیق است تا در این راستا ضمن توسعه گردشگری، زمینه‌های پیوند گردشگری مذهبی کشورمان با بازار هدف بکر گردشگران شیعه فراهم گردد. این پژوهش، به بررسی و شناسایی مزیت‌ها و محدودیت‌های این نوع گردشگری پرداخته و راهکارهایی در این زمینه ارائه می‌دهد. موسوی و همکاران (۱۳۹۳)، در تحلیلی بر نقش مذهب در توسعه گردشگری مذهبی به این نتیجه رسیده‌اند که متغیرهای وجود اماکن زیارتی زرتشتیان با میزان ۰/۸۲۲ و پایداری به آیین‌های مذهبی با میزان ۰/۷۵۲ بیشترین تأثیر را

در توسعه گردشگری مذهبی در شهرستان اردکان داشته اند. همچنین نتایج مدل رگرسیون خطی ساده، برابر با $0/۶۵۲$ است، یعنی به ازای افزایش تعداد گردشگران، ساختار فضایی توسعه این شهرستان نیز افزایش می یابد. به عبارت دیگر، افزایش تعداد گردشگران، موجب بالا رفتن توسعه و افزایش میزان شاخص‌های اقتصادی آن در شهرستان اردکان می شود. همچنین ضریب همبستگی چندگانه (R) محاسبه رابطه اعتقادات مذهبی و توسعه اماکن زیارتی و مقدسه را با میزان $0/۸۱۲$ تایید می کند که نشان می دهد $۶۱/۲$ درصد از تغییرات توسعه اماکن زیارتی و مقدسه، ناشی از اعتقادات مذهبی است. آقاجانی و فراهانی فرد (۱۳۹۴)، در مقاله خود تحت عنوان گردشگری مذهبی و عوامل مؤثر بر آن در ایران به این نتیجه رسیده‌اند که گردشگری از نگاه اسلام اهمیت بسیاری دارد و می توان آینده گردشگری مذهبی در ایران را مثبت ارزیابی کرد. فرامرزی (۱۳۹۵)، نقش گردشگری مذهبی در توسعه اقتصادی کلان شهر مشهد، به این نتیجه رسیده‌اند که تاثیر مثبت گردشگری در توسعه و رشد فیزیکی، توسعه اقتصادی، اشتغال نیروی انسانی و ایجاد فرصت‌های شغلی و افزایش درآمد در کلان شهر مشهد دارد. حاتمی‌نژاد و همکاران، ۱۳۹۵، اولویت‌بندی راهبردهای توسعه گردشگری مذهبی شهر دزفول به این نتیجه رسیده‌اند که شهر دزفول با وجود ۵۰ مسجد و بقعه تاریخی بعنوان جاذبه گردشگری مذهبی و آیین‌ها و رسوم مذهبی متنوع از ظرفیت مناسبی برای توسعه گردشگری مذهبی برخوردار است، نتایج حاکی از آن است که با توجه به اولویت‌های استخراج شده از نظر کارشناسان، استفاده از نقاط ضعف و قوت و همچنین موازنه فرصت‌ها و تهدیدها در حد متوسطی است، یعنی امکان بهره‌گیری از فرصت‌ها و نقاط قوت موجود همراه با کمرنگ نمودن نقاط ضعف و تهدیدها وجود دارد اما این امر مستلزم برنامه‌ریزی و تقویت زیرساخت‌های گردشگری شهر و ارتقاء آگاهی‌های عمومی در این زمینه است. همچنین راهبرد تهاجمی مهمترین راهبرد در توسعه گردشگری مذهبی شهر دزفول است و پس از آن راهبرد بازنگری قرار دارد. خیرخواه (۱۳۹۵)، تحلیلی بر توسعه گردشگری مذهبی در استان گیلان به این نتیجه رسیده است که استان گیلان به عنوان یکی از استانهای گردشگر پذیر سالانه گردشگران داخلی و خارجی بسیاری را می‌پذیرد، این استان دهمین استان پرجمعیت و بیست و هشتمین استان وسیع ایران است و به سبب داشتن جاذبه‌های طبیعی و انسانی، تاریخی و مذهبی از قطب‌های گردشگری کشور محسوب می‌گردد. یافته‌های تحقیق حاکی از آن استان گیلان علاوه بر انواع جاذبه‌های گردشگری دارای جاذبه‌های گردشگری مذهبی متعددی نیز می‌باشد که می‌تواند موجب جذب گردشگر و رونق این صنعت در استان گردد. معاون و همکاران (۱۳۹۶)، در مقاله خود تحت عنوان معنایابی و گردشگری مذهبی: مطالعه مردم‌نگارانه به این نتیجه رسیده‌اند که سفر زیارتی علاوه بر اینکه سفری بیرونی است، می‌تواند سفری درونی باشد و موجب برقراری تعاملات فردی، میان فردی و فرا مادی و اتصال و نزدیکی فیزیکی و قلبی در فضایی مملو از عاطفه دینی و فارغ از هرگونه تعلق و روزمرگی گردد که در نهایت منجر به معنایابی و جستجوی خود حقیقی می‌گردد. زیارت بیان‌کننده جستجوی روحانی - وجودی به سوی نیروی ماورایی است؛ بنابراین به زائر کمک می‌کند که به چشم‌اندازی درونی دست پیدا کند و به سفری فراتر از زمان و مکان برود. در واقع چنین سفری برای زنان فرصتی مغتنم است که از کارهای روزمره جدا شوند و به کنکاشی عمیق بپردازد تا گمشده‌های درونی خود را بیابند. محمدی و همکاران (۱۳۹۶)، در مقاله خود تحت عنوان پدیدارشناسی تجربه گردشگران اماکن مذهبی (مورد مطالعه: اماکن زیارتی شهرستان هرسین) به این نتیجه رسیده‌اند که از نگاه زائران، زیارت در بُعد عملی به معنای مشارکت در برخی مناسک فردی و جمعی است؛ در بُعد معرفتی به افزایش آگاهی مذهبی آنها (مثلاً دانستن شجره طیبه امامزاده) می‌انجامد؛ در بُعد اعتقادی، مسیر توسل آنها به «شفیع» و دستیابی شان به نعمات دنیوی و پاداش‌های اخروی را هموار می‌کند؛ در بُعد تجربی، تسلی، تسکین و آرامش قلب همراه با حسی از خضوع و خشوع را برایشان به ارمغان می‌آورد؛ و در بُعد پیامدی، نوعی الزام اخلاقی و پایبندی اجتماعی را در زندگی آنها ایجاد می‌کند. مومنی و پرنو (۱۳۹۸)، در مقاله خود تحت عنوان نقش گردشگری مذهبی در توسعه اقتصادی سکونتگاه‌های روستایی بخش مرکزی اردبیل به این نتیجه رسیده‌اند که رابطه مثبت و معناداری بین گردشگری مذهبی و مؤلفه‌های اقتصادی پژوهش وجود داشته است، بطوری بیشترین نقش گردشگری

مذهبی در توسعه اقتصادی مناطق روستایی به این ترتیب است که درآمد (۲/۹۲)، اشتغال‌زا شدن (۲/۸۹)، بالا رفتن قیمت زمین و املاک (۳/۲۹)، سرمایه‌گذاری (۲/۹۱)، بیان‌کننده‌ای این موضوع است که گردشگری مذهبی بیشترین تأثیر را بر بالا رفتن قیمت زمین و املاک و کمترین تأثیر را بر اشتغال‌زا شدن جامعه محلی داشته است. بنابراین نگارندگان در صدد تبیین نقش اماکن مذهبی با تأکید بر گردشگری مذهبی در توسعه رشت می‌باشند. حسام و همکاران (۱۴۰۰) به تحلیل فضایی زیرساخت‌های گردشگری در استان گیلان پرداخته و به این نتیجه رسیده‌اند که براساس میانگین نزدیکترین همسایه، الگوی پراکنش رستوران‌ها، مجتمع‌های گردشگری، هتلها، هتل آپارتمان‌ها، اقامتگاه‌های بومگردی، مهمانپذیرها و کل زیرساخت‌های گردشگری استان گیلان بصورت خوشه‌ای بوده است. همچنین براساس تحلیل خوشه‌ای فضایی چند فاصله‌ای پراکنش زیرساخت‌های گردشگری استان گیلان در مجموع دارای پراکنش خوشه‌ای هستند. همچنین توزیع بسیاری از زیرساخت‌ها در جهت شمال غربی- جنوب شرقی می‌باشد. در مجموع نیاز به توسعه موزون‌تر زیرساخت‌های گردشگری استان گیلان کاملاً محسوس است که رسیدن به این امر مستلزم برنامه‌ریزی بلندمدت و همچنین تبدیل منابع گردشگری استان به جاذبه می‌باشد.

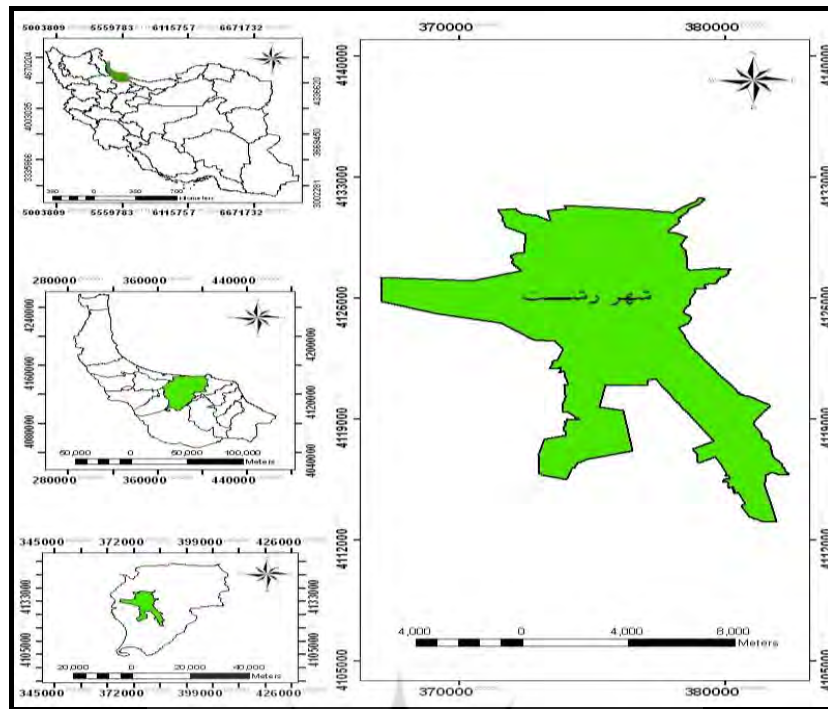
روش‌شناسی

هدف از پژوهش حاضر تبیین نقش گردشگری مذهبی در توسعه شهری (با تأکید بر اماکن مذهبی شهر رشت) است. این تحقیق از نوع توصیفی-تحلیلی که با استفاده از روش پیمایشی و کتابخانه‌ای استفاده شده است. جامعه آماری مورد مطالعه کلیه ساکنان شهر رشت بوده که طبق آخرین سرشماری عمومی کشور در سال ۱۳۹۵، جمعیت شهر رشت با رشد متوسط سالانه ۱/۲۲ درصد به ۶۷۹۹۹۵ نفر و ۲۲۸۱۴۲ خانوار رسیده است (سرشماری عمومی نفوس و مسکن، شهر رشت ۱۳۹۵). شهروندان در این پژوهش، شامل کارشناسان گردشگری، سازمان اوقاف، شهرداری، مسکن و شهرسازی، افراد باسواد ساکن در حاشیه مکانهای مذهبی می‌باشند که با توجه به مشخص بودن جامعه آماری مورد مطالعه از فرمول کوکران استفاده و حجم نمونه برابر با $n=384$ نفر انتخاب شد. ابزار اندازه‌گیری پرسشنامه محقق ساخته بود، روایی صوری پرسشنامه توسط پنل متخصصان مورد تأیید قرار گرفت و برای تعیین پایایی کمی پرسشنامه نیز از ضریب آلفای کرونباخ، استفاده شد که مقدار آلفای ذکر شده برای قسمت‌های مختلف پرسشنامه ۰/۷۶ تا ۰/۸۵ محاسبه شد. به منظور به دست آوردن سنجش دیدگاه ساکنان در خصوص مؤلفه‌های ذکر شده از آزمون T تک نمونه‌ای استفاده شد.

قلمرو جغرافیایی پژوهش

شهر رشت در مختصات جغرافیایی ۴۹ درجه و ۳۶ دقیقه طول شرقی و ۳۷ درجه و ۱۶ دقیقه عرض شمالی از نصف النهار گرینویچ و با مساحت حدود ۱۸۰ کیلومتر مربع واقع شده است. این شهر در بخش مرکزی و مرکز شهرستان و استان گیلان بوده و از شمال به دهستان‌های حومه و بخش خمام، از شرق به بخشهای سنگر و کوچصفهان و از غرب به شهرستان‌های شفت و صومعه‌سرا و از جنوب به شهرستان رودبار محدود می‌شود. شهر رشت به دلیل مرکزیت، ارتباط همه جانبه با دیگر شهرها و استان و خارج از استان دارد (سالنامه آماری استان گیلان، ۱۳۹۸: ۲۲۸)

شکل ۱. نمایی موقعیت شهر رشت در کشور، استان و شهرستان

یافته ها و بحث

جهت تحلیل و بررسی نقش گردشگری مذهبی در توسعه شهر رشت، ابتدا به بررسی و توصیف امکان مذهبی شهر پرداخته شده و سپس تاثیر هریک از اماکن مذهبی در توسعه شهر مورد تجزیه و تحلیل قرار می‌گیرد.

- اماکن مذهبی شهر رشت

- مسجد جامع رشت: مسجد جامع رشت در محله بازار رشت واقع شده و بنا به روایت مشهور از بناهای جمال پدر هدایت الله خان رشتی و به روایتی از ساخته‌های همسرش می‌باشد، قدمت آن به دوره‌ی کریم خان زند می‌رسد، در سال ۱۲۷۷ ه. ق این مسجد تعمیر و مرمت شد، در این مسجد قبلاً مدرسه‌ای هم بود که اکنون خراب شده است. مسجد جامع رشت حدود ۵۰ سال قبل دچار حریق شد که به دستور آیت الله ضیابری تجدید بنا گردید. در سال ۱۳۸۳ هجری از نو تعمیر و بازسازی شد.

- مسجد ساغری سازان یا مسجد گلدسته: مسجد گلدسته یا مسجد ساغری سازان از مساجد قدیمی شهر رشت در محله ی ساغری سازان شهر رشت واقع شده است که به مسجد ساغری سازان یا مسجد گلدسته معروف است. و علت نامگذاری آن به گلدسته به علت مناره‌ی زیبای آجری کتیبه دار آن بود که مردم به آن را گلدسته می‌نامیدند. «بر اساس کتیبه‌ی گلدسته مسجد، این بنا در مسجد گلدسته در سال ۱۲۰۴ هجری قمری به دستور حاج علی تاجر شیروانی ساخته شد و توسط آقا سید رضی رودباری امام جمعه مسجد مرمت شد. گلدسته از آجر بود که کتیبه‌ای کاشی به خط نستعلیق در آن آیه نور نوشته شده بود» (نیکویه، ۱۳۸۷: ۲۴۲).

- مسجد حاج سمیع: مسجد حاج سمیع رشت واقع در خیابان مطهری شهر رشت است. این مسجد توسط حاج حاکم نصیر رشتی در اواخر دوره قاجار ساخته و پس از فوت وی مسولیت اداره آن به خاندان سمیعی از دیگر بزرگان این شهر سپرده شد. پیش نماز این مسجد تا جایی که منابع موجود است آیت الله شیخ زاهد خمیرانی از مراجع تقلید آن دوره بوده و فرزندانشان آیت الله محمد علی زاهد خمیرانی بوده‌اند. این مسجد مجاور با مدرسه حاج سمیع بوده که در

آن تدریس دروس حوزوی صورت می‌گرفت. مسجد حاج سمیع در گذر بین ناحیه ی ساغری سازان به خواهر امام واقع شده و دارای میدان گاهی است که در روزهای عزاداری و عاشورا محل تجمع دسته‌های سینه‌زنی می‌باشد. این مسجد به همت بزرگ خاندان سمیعی از مالکان رشت احداث گردید و دارای مدرسه‌ی طلاب علوم دینی بود که در دوران رضاشاه به دبیرستان دخترانه شاهدخت تبدیل شدو بعد از انقلاب به مدرسه‌ای جهت استفاده زنان طلاب دینی اختصاص یافت. نوع مالکیت این مسجد تاریخی هم به صورت عام المنفعه است. همچنین مقبره آیت الله محمد علی زاهد خمیرانی در اتاقی واقع در ورودی ضلع شرقی مسجد بنا گردیده است (خمامی‌زاده، ۱۳۹۰: ۳۳).

- مسجد کاسه‌فروشان: مسجد کاسه‌فروشان یا مسجد آقا سید حبیب‌الله تولمی یکی از بزرگ‌ترین مساجد رشت در راسته ی بازار رشت واقع شده و در جوار و پشت مدرسه ی دینی «مهدیه» است که مرکز طلاب علوم دینی است و به همت سید مهدی رودباری از روحانیون معروف شهر بنا شده است. مزار و مرقد سید مهدی رودباری (متوفی ۱۰۳۶ هجری قمری) در قسمت شرقی مسجد کاسه فروشان است. سنگ مرمری با ذکر اسلاف او تا حضرت خاتم النبیین بر روی مرقد اوست، هم چنین آرامگاه آیت الله ضیابری (متوفی ۱۳۶۰ خورشیدی) آخرین امام جماعت مسجد در صحن مسجد قرار دارد.

- مسجد گلشن: مسجد گلشن از مساجد قدیمی و معتبر شهر رشت است. این مسجد در میدان کوچک و در جوار کاروانسرای گلشن واقع شده و از جمله مساجد بازار رشت می‌باشد. مرحوم آیت الله بحر العلوم امامت جماعت این مسجد را بر عهده داشته و قبل از انقلاب بازسازی شده و محراب بسیار بلند آن تا زیر سقف و سنگ مرمر سبز رگه دار ساخته شده است (نیکویه، ۱۳۸۷: ۲۴۴).

- مسجد زرگرها: مسجد زرگرها در بازار زرگرهای رشت واقع شده است، محراب کاشی کاری آن عمل احمد پدر یوسف سال ۱۳۶۱ هجری قمری است. نزدیک در ورودی شرقی مزار آقا سیدمیر محمدشاه فرزند امام زین العابدین علیه السلام و سقف آن لمبه کوبی و بام آن از سفال است.

- مسجد بادی الله: مسجد بادی الله یا بدیع الله در محله بادی الله واقع شده و از مساجد قدیمی شهر رشت است. قسمتی از حوض و حیاط آن در احداث خیابان مطهری از بین رفته و قبر بدیع الله بانی مسجد در قسمت شمالی مسجد قرار گرفته است و عبارت احداث این مسجد ۱۳۴۴ هجری قمری بر آن دیده می‌شود.

- مسجد حاجی صمدخان: مسجد حاجی صمدخان یکی از زیباترین مساجد شهر رشت به سبک کلیسا ساخته شده است. چهار ستون گچ بری در وسط مسجد و محرابی با گچ بری بسیار بلند در این مسجد نمای آن را دلپذیر تر نموده است. این مسجد در محله ی باقرآباد رشت واقع شده و بانی تأسیس آن حاج صمد خان تاجر شیروانی الاصل مقیم رشت بوده و موقوفاتی نیز به این مسجد وقف نموده است. این بنا در سال ۱۳۳۴ هـ ق توسط حاج صمد خان تاجر باشی شیروانی الاصل و مقیم رشت به اتمام رسیده است. در سمت شمال مسجد، اتاقی است که قبر بانی بنا و پسرش در آنجاست. در کنار محراب، منبری مثبت به تاریخ ۱۳۳۵ هـ ق واقع است. چهار جهت مسجد را حیاط وسیع مشجر و مصفایی فرا گرفته است.

- مسجد حسن (صالح آباد): مسجد صالح آباد در محله بازارچه سبز میدان واقع شده و یکی از قدیمی ترین مساجد شهر رشت است. این مسجد با دارا بودن مدرسه طلاب علوم دینی، چهره های علمی و فرهنگی زیادی را تربیت نموده است. بانی اصلی مسجد حاج حسن آقا فرزند آقا احمد کلانتر و نوه حاج حسن پسر محمد علی بوده که به ایجاد مدارس و مساجد و تکایا برای پذیرایی سوگواران حسینی رغبت داشت، طلابش از پیشروان راه آزادی بوده‌اند. زنده یادان میرزا کوچک خان، میرزا حسین خان کسمایی، محمدی انشایی، سیدحبیب‌الله مدنی از معارف آن هستند. مسجد و مدرسه حاج حسن تکیه‌ای داشت که محل پذیرایی شاعرانی بود که هر چند وقت وارد رشت می‌شدند و در آن جا سکونت می‌کردند. این مسجد پس از حریق سال ۱۳۴۱ خورشیدی تعمیر و بازسازی شد.

- مصلاهی رشت: مصلاهی بزرگ رشت در سال ۱۳۶۲ خورشیدی به کوشش حجت‌الاسلام حاج صادق احسان بخش امام جمع وقت رشت در زمینی به مساحت چهار هکتار با زیربنای ۱۰ هزار مترمربع ساخته شد. این مسجد بزرگ با استفاده

از معماری سنتی ایران احداث و مورد بهره‌برداری قرار گرفت، ساختمان آن در میدان مصلا واقع شده و از مناطق دیدنی شهر رشت می‌باشد (عباسی، ۱۳۸۶: ۱۱).

- مسجد صفی (مسجد سفید): مسجد صفی تاریخی ترین مسجد رشت، در محله‌ای به همین نام واقع شده و به نام‌های مسجد سفید و شهیدیه معروف است. بر اساس روایتی شیخ صفی‌الدین اردبیلی به دلیل دوستی با شیخ زاهد گیلانی در سفری به گیلان در محله فعلی چاهی حفر می‌کند و عبادتگاهی می‌سازد که بعدها به مسجد تبدیل شده است. برخی از مورخان این مسجد را قبر محمدباقر میرزا ملقب به صفی میرزا پسر بزرگ شاه عباس اول می‌دانند که با بدخواهی اطرافیان پدر به دستور وی کشته شد و در این محل دفن شده است. برخی معتقدند علت نامگذاری و معروفیت آن این مسجد به شهیدیه قتل ناحق صف‌الدین میرزا فرزند و ولیعهد شاه عباس صفوی در سال ۱۰۲۴ ه. ق در این محل است. این مسجد در محدوده بازار رشت واقع گردیده است. از دیگر بخش‌های دیدنی مسجد صفی چاه صاحب الزمان (عج) به فاصله ۳ متری از جنوب غربی گلدسته است که از قدیم مورد احترام مردم منطقه و محل عرضه نذورات بوده است.

- مسجد الفتح چمارسرا: این مسجد در خیابان طالقانی (بیستون) شهر رشت و نرسیده به دانای علی بوده و قدمت آن حدود ۱۵۰ سال می‌باشد. مساحت این مسجد حدود ۴۰۰ مترمربع بوده و حدود ۱۵ باب مغازه در اطراف آن ساخته شده است. که درآمد آن وقف مسجد فوق می‌باشد.

- مسجد الجواد لاکانی: این مسجد در سبزه میدان شهر رشت و در ابتدای خیابان لاکانی قرار داشته و مساحت آن حدود ۵۰۰ مترمربع می‌باشد. در اطراف این مسجد چند مغازه وجود داشته و یک مطب پزشکی نیز در آن واقع شده است. با توجه به اینکه این مطب و مغازه‌ها در زمین مسجد ساخته شده از درآمد ماهیانه آنها جهت توسعه مسجد استفاده می‌شود. واقف این مسجد شیخ مهدی لاکانی می‌باشد. قدمت این مسجد در حال حاضر کمتر از بیست سال می‌باشد. چون نوسازی شده است.

- مسجد حاج شیخ یوسف نجفی جیلانی: این مسجد واقع در خیابان شهید عطاآفرین بوده و مساحت آن حدود ۳۰۰ مترمربع بوده و درآمد خاصی نداشته و از کمک‌های مردمی حمایت می‌شود. این مسجد توسط آقای شیخ یوسف نجفی جیلانی وقف شده و قدمت آن بیش از ۱۵۰ سال می‌باشد. این مسجد در سال ۱۳۷۲ مجدداً بازسازی شده است.

- مسجد حجه الاسلام شفتی: این مسجد در خیابان آیت الله لاکانی و در اول خیابان شهید عطاآفرین واقع شده و قدمت آن بیش از ۱۲۰ سال می‌باشد. و در سالهای نه چندان دور بازسازی شده است.

- مسجد مستوفی: این بنا در محله استادسرای رشت واقع گردیده و در حدود سال‌های ۱۲۴۴-۱۲۴۲ ه. ق توسط میرزا محمد طاهر مستوفی بنا گردیده و در دوره بعد توسط حاج شیخ مهدی لاکانی تعمیر و مرمت شده است. مسجد فعلی، بنایی به ابعاد ۸/۳۰ × ۱۶/۷۰ متر است که پوشش آن در وسط بر روی سه فیلیپا قرار می‌گیرد. در گوشه بنا، گلدسته آجری و در شمال بنا، مدرسه‌ای با شش حجره قرار دارد. پوشش داخلی، لمبه کوبی و پوشش خارجی، سفال سر است. در ضلع جنوبی شبستان مسجد، محرابی کاشیکاری با گچبری مقرنس ساده قرار دارد که در بالا و طرفین آن، نوشته‌هایی است. کتیبه بالای محراب، متضمن نام بانی، پادشاه دوران (فتحعلی شاه) و تاریخ ۱۲۴۲ ه. ق است. کتیبه‌های داخل و دو طرف محراب نیز مورخ ۱۲۴۴ - ۱۲۴۳ ه. ق هستند. کاشیکاری آنها نیز عمل استاد محمد تقی کاشی‌پز قزوینی است. در کنار مسجد، تکیه‌ای بوده که بعدها از بین رفته است.

- مسجد چله خانه شهر رشت: این بنا در محله چله خانه شهر رشت و بقعه میرنظام‌الدین واقع گردیده و از آثار دوره قاجاریه است. محراب بنا، گچبری ساده و به آیات و عباراتی مزین است. بام بنا سراسر سفال سر است و گلدسته‌ای آجری دارد. آرامگاه دکتر حشمت، هم‌رزم میرزا کوچک جنگلی در حیاط این مسجد واقع است.

- مسجد امام کاظم: این مسجد در سبزه میدان شهر رشت واقع شده و توسط حاج کریم خورگامی وقف شده است.

- تکیه آفخرا (مسجد آفخرا): واقع در خیابان امام خمینی (ره) کوی آفخرا تقریباً ۳۰۰۰ متر مساحت دارد و قدمت آن به ۶۰۰ سال می‌رسد. حدود ۵ باب مغازه و یکباب خانه در اطراف این مسجد واقع شده که متعلق به این مسجد می‌باشد. همچنین این مکان مدفن امامزاده آقا سید فخرالدین می‌باشد که بسیار قدیمی تر از مسجد است.

- مسجد بزرگ پیرسرا: این بنا در محله پیرسرای شهر رشت واقع گردیده و بنای آن نسبتاً قدمی به طول ۱۰ متر و عرض ۶ متر است. و حدوداً ۶۰۰ مترمربع مساحت دارد. در دو طرف این مسجد ۱۹ مغازه وجود دارد که متعلق به این مسجد می‌باشد. و از درآمد آن جهت مصارف مسجد استفاده می‌شود.

- بقعه دانای علی: این بقعه در محله چمارسرای رشت و در وسط خیابان بیستون واقع شده است. ساختمان بقعه کوچک و از آجر و آهن ساخته شده است و با سنگ مرمر و کاشی‌های مکتوب و منقوش تزئین شده است. بقعه را با طرح کلاه درویشی و به تقلید از گنبد شیخ زاهد گیلانی ساخته‌اند. برپایه روایت‌های محلی، دانای علی از بزرگان صاحب کرامات و از اهالی روستای سیا استلخ رشت بود که به مقام طی الارضی رسیده بود و نمازهای روزانه خود را در مکه معظمه می‌خوانده است.

- بقعه آقا سیدعباس و آقا سید اسماعیل: این بقعه متبرکه واقع در محله ساغریسان، طبق شجره نامه موجود متعلق به فرزندان امام موسی کاظم (ع) می‌باشد. این بقعه در شهر رشت بیشتر به آقا سید عباس معروف است. بنای آن متصل به مسجد است و سقف بقعه را در قسمت بالای ضریح شکافته و به صورت طاقی هشت ضلعی در آورده‌اند که گنبد حاصله از آن زیربام سفال پوش بقعه از نظر پنهان مانده است. تنها ویژگی بازممانده از قدمت بنا در چوبی دو لنگه بسیار زیبایی است که در کنار محراب مسجد قرار دارد. حواشی این در مکتوب به آیات قرآنی است و قاب در دارای نقوش تذهیبی فوق العاده زیبا است. (اصلاح عربانی، ۱۳۸۰: ۵۶۰).

- بقعه آقا سید ابراهیم: بقعه آقا سید ابراهیم فرزند امام موسی کاظم (ع) در محله بادی اله رشت واقع شده است.

- بقعه خواهر امام: این بقعه در محله خواهر امام رشت واقع شده است. در باور مردم رشت وی دختر امام موسی کاظم و خواهر امام رضا (ع) است. بر روی سقف اصلی بقعه با خط نستعلیق سفید بر زمینه‌ی آبی آیه‌هایی از قرآن و مطالبی را به تاریخ ۱۳۰۶ ه. ق نوشته‌اند. سر درحیاط بقعه، با آجرهای لعابدار چیده شده و ابیاتی به تاریخ ۱۲۹۰ ه. ق بر آن نوشته شده است (زنده دل، ۱۳۷۹: ۹۰).

- آرامگاه دکتر حشمت: ابراهیم حشمت طالقانی مشهور به دکتر حشمت و ملقب به «حشمت‌الاطباء» و «سردار حشمت»، فرزند عباسقلی بود. وی اهل روستای شهراسر طالقان شناخته می‌شود. از سران نهضت جنگل بود که از آغاز تشکیل این نهضت با آن همکاری می‌کرد و چندی از طرف هیئت اتحاد اسلام که شورای رهبری نهضت جنگل محسوب می‌شد، به حکومت لاهیجان منصوب شد. دکتر حشمت ساعت ۵ بعدازظهر ۲۱ اردیبهشت ۱۲۹۸ شمسی به دستور تیمورتاش حاکم گیلان به دار آویخته شد؛ پیکر پاکش را کاس آقا حسام معروف به خیاط که از آزادیخواهان قدیمی رشت بود تحویل گرفت و در گورستان محله چله‌خانه از محله‌های قدیمی رشت به خاک سپرد. میدانی هم در شهر رشت در نزدیکی آرامگاه او به نام "میدان دکتر حشمت" نام گرفته و به تندیس از او مزین شده است (فومنی گیلانی و پرتو، ۱۳۹۰: ۵۴).

- آرامگاه میرزا کوچک خان جنگلی: یونس سرایی مشهور به میرزا کوچک خان متولد ۱۲۵۷ و مبارز انقلابی و رهبر جنبش جنگل بود که به اعتراض به تمامیت ارضی ایران قیام کرد. او فرزند میرزا بزرگ بود و در تاریخ ۱۱ آذر ماه ۱۳۰۰ بر اثر شکستی که خورده بود به جنگل‌های گیلوا گریخت و بر اثر سرما جان باخت. آرامگاه میرزا کوچک خان جنگلی معروف به سردار جنگل در جنوب شهر رشت و در محله سلیمان داراب، در میان بقعه و گورستان سلیمان داراب واقع شده است. آرامگاه میرزا کوچک خان یک هشت ضلعی منظم از اشکال هندسی است و به مساحت ۴۰ متر مربع و ارتفاع ۹ مترساخته شده است. عناصر تشکیل‌دهنده آن عمدتاً آجر، کاشی، سفال و چوب است که همگی از مصالح بومی می‌باشند. ساخت این بنا در کنار فضای سبز درختان کهنسال اطراف بنا یادآور جنگل و متناسب با روحیات مبارز میرزا کوچک خان می‌تواند باشند. در اطراف قبر میرزا کوچک خان جنگلی، اجساد مجاهدان جنگلی دفن شده است که اسامی آنها بر روی سنگ قبر آنان حک شده است (فخرایی، ۱۳۶۲: ۲۹).

- تحلیل نقش گردشگری مذهبی در توسعه شهری

داده‌های اسنادی موجود در سازمان میراث فرهنگی استان گیلان نشان می‌دهد که سالانه تعداد زیادی گردشگر داخلی و خارجی به استان گیلان ورود کرده و از جاذبه‌های گردشگری این استان سرسبز بازدید می‌کنند. برخی از داده‌ها در جدول زیر نشان داده می‌شود.

جدول ۱

موزه‌ها و بناهای تاریخی (تحت پوشش اداره کل میراث فرهنگی) استان گیلان طی سال ۱۳۹۵-۱۳۹۹

نام موزه / بنا تاریخی	سال ۱۳۹۵		سال ۱۳۹۶		سال ۱۳۹۷		سال ۱۳۹۸		سال ۱۳۹۹	
	ایرانی	خارجی	ایرانی	خارجی	ایرانی	خارجی	ایرانی	خارجی	ایرانی	خارجی
موزه رشت	۷/۰۴۵	۸۲	۹/۴۴۶	۸۲	۲۱/۲۳۵	۱۰۰	۱۲/۸۸۷	۱۴۸	۴۴۲	۲۳
موزه میراث روستایی	۱۰۹/۴۶۵	۴۹۳	۱۰۹/۰۲۵	۷۲۱	۱۰۹/۷۹۱	۷۸۷	۱۱۷/۰۷۹	۱/۱۲۳	۱۷/۰۱۴	۱۵
جمع	۱۱۶/۵۱۰	۵۷۵	۱۱۸/۴۷۱	۸۰۲	۱۳۱/۰۲۶	۸۸۷	۱۲۹/۹۶۶	۱/۲۷۱	۷۵/۰۲۲	۴۱

مأخذ: اداره کل میراث فرهنگی استان گیلان، ۱۴۰۰

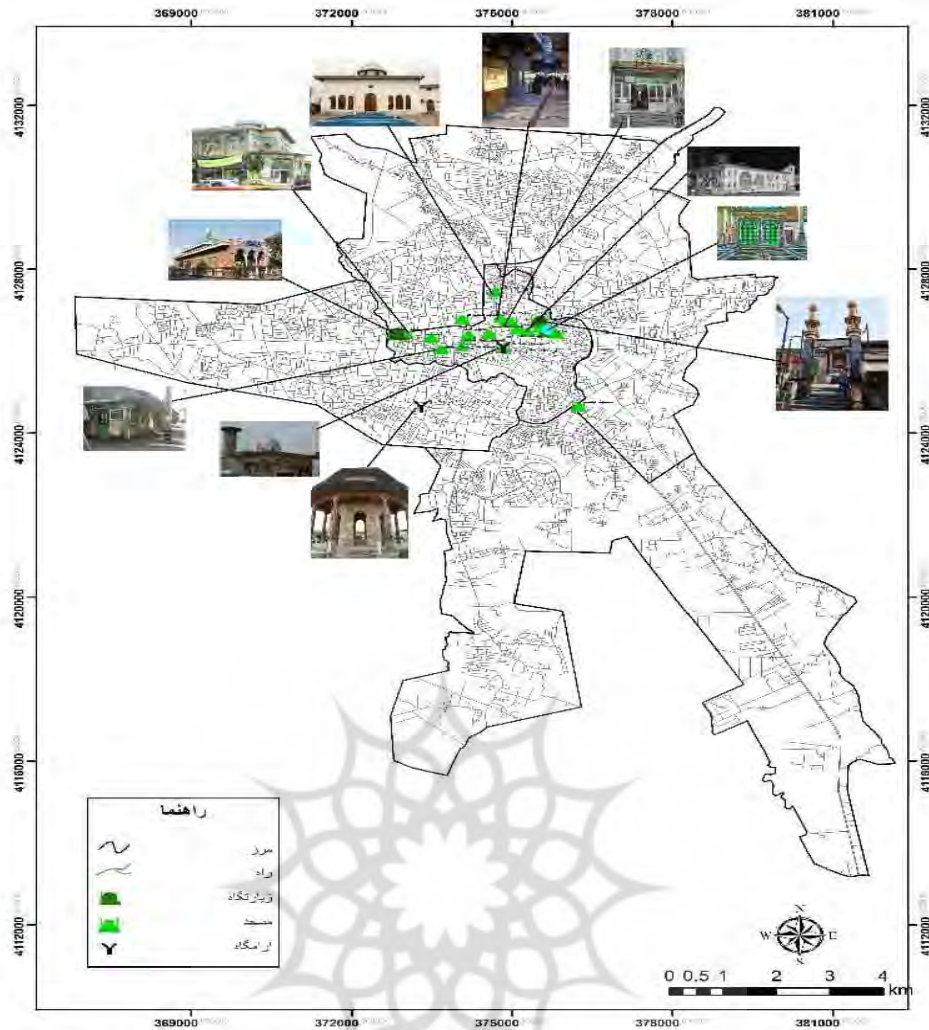
نظر به اینکه سازمان میراث فرهنگی شهر رشت و سازمان اوقاف شهر از اماکن مذهبی شهر آمار منسجمی بخصوص در ارتباط با ورود گردشگران داخلی و خارجی نداشته است لذا نگارنده به تک تک اماکن مذهبی مراجعه نموده و از خادمان مساجد و افرادی که اطلاعات موثق در این زمینه داشتند پرس و جو نمودم. داده‌ها نشان می‌دهد که بیشترین گردشگران بازدید کننده در سالهای آماری از چند مکان مذهبی (آرامگاه دکتر حشمت، آرامگاه میرزا کوچک خان جنگلی، بقعه خواهر امام و بقعه دانای علی بوده است. البته سایر اماکن مذهبی از جمله مسجد صفی، مسجد امام و برخی مساجد دیگر بازدید کنندگان زیادی داشته که از بحث مقاله فوق خارج است. داده‌های نشان می‌دهد که در سال ۱۳۹۹ و بدلیل شیوع بیماری کرونا تعداد بازدیدکنندگان کاهش یافته اند. همچنین از جمله تحولاتی که در اماکن فوق در سالهای اخیر اتفاق افتاد می‌توان گفت که برخی از دیوارهای مسجد صفی مورد مرمت قرار گرفت، در حوالی بقعه دانای علی و در وسط خیابان فضای پیاده رو و مکت ایجاد گشت. در بقعه خواهر امام سنگ فرش خیابان‌های اطراف صورت گرفت و همچنین در برخی قسمت‌ها تغییراتی ایجاد شد. در سال ۱۳۹۹ آرامگاه دکتر حشمت در محله چله خانه بازسازی شده و تندیس در این آرامگاه احداث نموده اند. نتایج مطالعات میدانی نگارنده بیانگر اینست که میراث فرهنگی و سازمان اوقاف در زمینه معرفی این اماکن برای بازدیدکنندگان داخلی و بخصوص خارجی عملکرد چندانی نداشته است زیرا که در سالهای آماری مورد نظر تعداد گردشگران بازدید کننده به سایر مراکز از جمله موزه رشت و موزه میراث روستایی بسیار زیاد بوده است و آمار منسجمی نیز در این رابطه وجود دارد. بنابراین با توجه به اهمیت تاریخی برخی از این اماکن مذهبی شهر توجه به این امر ضرورت دارد. در زمینه توسعه کالبدی شهر رشت نقش اماکن مذهبی شهر رشت را می‌توان بعنوان موانع توسعه در نظر گرفت چون بدلیل قدمت تاریخی و اوقافی بودن برخی از این اماکن و قرار گیری در بافت فرسوده باعث شده که در اطراف این اماکن توسعه زیادی نداشته باشیم. البته ناگفته نماند که در سالهای اخیر بعنوان نمونه مسجد الجواد لاکانی مورد بازسازی قرار گرفته و چندین مغازه در پایین مسجد احداث گردید و یا مسجد چله خانه در اطراف خود چندین مغازه دارد. همچنین مصاحبه شونده‌گان اظهار داشتند که اکثر بازدیدکنندگان خارجی اماکن مذهبی شهر رشت عمدتاً از کشورهای مسلمان و بخصوص عرب زبان بوده و گردشگران داخلی از استانهای مختلف و بخصوص استان آذربایجان شرقی و غربی بوده اند و تعداد کمی نیز از شهرهایی مانند یزد، اصفهان و مشهد بودند. جدول زیر یافته‌های حاصل از مصاحبه نگارنده گان با خادمان مساجد فوق می‌باشد.

جدول ۲

تعداد گردشگران داخلی و خارجی بازدید کننده از اماکن مذهبی شهر رشت

نام	۱۳۹۵	۱۳۹۶	۱۳۹۷	۱۳۹۸	۱۳۹۹
مسجد جامع رشت	۱۰۸	۷۱	۵۲	۴۵	۱۰
مسجد ساغری سازان یا مسجد گلدسته	۱۲۸	۱۰۳	۹۹	۷۳	۲۱
مسجد حاج سمیع	۱۹۹	۱۷۷	۱۴۵	۱۲۱	۳۱
مسجد کاسه فروشان	۱۱۸	۱۰۷	۸۹	۷۱	۱۲
مسجد گلشن	۱۰۶	۱۰۱	۹۲	۶۶	۲۵
مسجد چله خانه	۲۵۷	۲۱۳	۱۸۹	۱۴۸	۴۱
مسجد زرگرها	۱۲۷	۱۱۰	۸۷	۷۲	۲۵
مسجد بادی الله	۱۴۲	۱۰۹	۷۷	۵۷	۱۸
مسجد حاجی صمدخان	۱۹۸	۱۵۲	۱۲۹	۹۹	۳۰
مسجد حسن (صالح آباد)	۱۰۴	۹۶	۷۷	۴۱	۱۱
مصلاي رشت	۱۲۴	۱۰۱	۸۱	۵۸	۲۰
مسجد صفی (سفید)	۲۷۰	۲۱۰	۱۷۲	۱۳۱	۲۲
مسجد الفتح چمارسرا	۱۰۵	۹۹	۷۳	۴۵	۱۱
مسجد الجواد لاکانی	۱۷۴	۱۲۳	۱۰۲	۹۰	۱۳
مسجد امام کاظم	۹۷	۸۹	۷۵	۶۱	۲۲
تکیه آفخرا (مسجد آفخرا)	۲۰۸	۱۷۱	۱۲۵	۱۰۱	۲۸
مسجد بزرگ پیرسرا	۱۰۷	۷۸	۶۶	۴۹	۱۹
مسجد حاج شیخ یوسف نجفی جیلانی	۱۷۴	۱۳۷	۱۰۳	۸۷	۳۲
مسجد مستوفی	۲۴۷	۱۸۹	۱۵۴	۱۱۲	۴۱
بقعه دانای علی	۲۷۸	۱۹۰	۱۰۰	۷۰	۲۹
بقعه آقا سیدعباس و آقا سید اسماعیل:	۱۱۶	۹۹	۶۷	۴۹	۱۲
بقعه آقا سید ابراهیم	۱۱۵	۸۹	۶۸	۵۳	۱۵
خواهر امام	۳۲۴	۲۵۲	۱۹۰	۱۴۸	۴۱
آرامگاه دکتر حشمت	۳۰۱	۲۷۴	۱۹۳	۱۴۸	۴۱
آرامگاه میرزا کوچک خان	۳۰۷	۲۶۷	۱۸۹	۱۴۸	۴۱

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پرتال جامع علوم انسانی

شکل ۲. موقعیت اماکن مذهبی در شهر رشت

براساس مطالعات میدانی و استخراج پرسشنامه در بین پاسخ دهندگان جامعه آماری مشخص گردید که حدود ۳۳ درصد پاسخ دهندگان زن و ۷۷ درصد مرد می باشند. از نظر سن نیز بیش از ۹۰ درصد بین ۳۵ تا ۶۵ سال سن دارند. میزان تحصیلات حدود ۹۰ درصد پاسخ دهندگان کارشناسی و کارشناسی ارشد و بالاتر بوده و مدت زندگی پاسخ دهندگان در شهر رشت بیش از ۲۰ سال است. براساس یافته های حاصل از پرسشنامه ها بیش از ۸۰ درصد پاسخ دهندگان میزان علاقه مندی و توجه به گردشگری مذهبی در شهر رشت را بسیار زیاد بیان کرده، حدود ۷۰ درصد پاسخ دهندگان معتقدند با ورود گردشگر مذهبی به شهر رشت درآمد مردم افزایش می یابد. بیش از ۶۰ درصد پاسخ دهندگان میزان مناسب بودن وضعیت گردشگری (مذهبی) در شهر رشت را متوسط و میزان وجود پتانسیل های گردشگری مذهبی در شهر رشت را بسیار زیاد و زیاد دانسته اند و اکثر پاسخ دهندگان موانع گردشگری مذهبی در شهر رشت را کمبود امکانات خدماتی و عدم برنامه ریزی مناسب بیان نموده اند. اکثر پاسخ دهندگان علاقمند به مشارکت در امر گردشگری بوده و بیشترین نحوه مشارکت مردم در امر گردشگری خودیاری و تمایل به خصوصی سازی و همکاری با مسئولین بیان نموده اند. همچنین میزان تبلیغات صورت گرفته در خصوص پتانسیل های گردشگری مذهبی در شهر رشت متوسط تا کم بوده و میزان مفید بودن تبلیغات در زمینه معرفی اماکن مذهبی در آینده شهر رشت بسیار زیاد و زیاد می باشد. در پاسخ سوال گردشگری مذهبی بعنوان راه موثری برای توسعه شهر رشت بیشتر پاسخ دهندگان معتقدند که این امر تاثیر زیاد تا متوسطی برای این شهر دارد و علت اصلی ضعف گردشگری مذهبی در شهر رشت عدم حمایت

مسئولین و عدم آگاهی گردشگران نسبت به این جاذبه‌ها دانسته‌اند. براین اساس میزان شناسایی و معرفی جاذبه‌های گردشگری شهر رشت متوسط و کم بوده و مهمترین جاذبه‌های گردشگری مذهبی شهر رشت قبور متبرکه بی بی رقیه و خواهر امام بوده و تأثیر گردشگری مذهبی و اماکن مذهبی و حسینیه و میزان نقش آن در توسعه شهر رشت زیاد تا متوسط است. همچنین میزان برنامه‌ریزی صورت گرفته در راستای توسعه گردشگری مذهبی در شهر متوسط می‌باشد. در ارتباط با نقش اماکن مذهبی و میزان دستیابی به احساس آرامش روحی در بین گردشگران می‌توان گفت نقش زیاد تا متوسطی داشته و میزان نذورات دریافتی از اماکن مذهبی و نقش آن در توسعه اطراف نقش زیاد تا متوسطی دارد و در واقع این نذورات در توسعه اطراف مکانهای مذهبی و یا ترمیم آن تأثیر چندانی ندارد. و در نهایت میزان تبلیغات و معرفی امامزاده ها و اماکن مذهبی در شهر رشت متوسط تا کم است.

جدول ۳

مولفه‌های تأثیرگذار گردشگری مذهبی و نقش آن در توسعه شهر رشت

گویه	بسیار زیاد	زیاد	متوسط	کم	بسیار کم	امتیاز
میزان علاقه مندی و توجه به گردشگری مذهبی در شهر رشت	۵۰	۳۳/۱	۶/۸	۶/۸	۳/۴	مثبت
ورود گردشگر مذهبی به شهر رشت و تأثیر آن در افزایش درآمد مردم	۱۹/۵	۵۰	۲۳/۷	۳/۴	۳/۴	مثبت
میزان مناسب بودن وضعیت گردشگری (مذهبی) در شهر رشت	۳/۴	۱۶/۹	۶۳	۱۳/۵	۳/۱	خنثی
میزان وجود پتانسیل‌های گردشگری مذهبی در شهر رشت	۲۳/۲	۴۰/۱	۲۶/۸	۶/۵	۳/۴	مثبت
موانع گردشگری مذهبی در شهر رشت	۳/۴	۳/۴	۴۲/۷	۲۳/۴	۲۷/۱	خنثی و منفی
میزان مشارکت مردم شهر رشت در امر گردشگری	۳۲/۸	۲۶/۶	۳۷/۲	۰	۳/۴	مثبت و خنثی
چگونگی مشارکت مردم در توسعه گردشگری مذهبی	۲۶/۸	۲۳/۹	۲۲/۷	۶/۸	۹/۹	مثبت
میزان تبلیغات صورت گرفته در خصوص پتانسیل‌های گردشگری مذهبی در شهر	۰	۱۲/۵	۴۶/۹	۲۹/۷	۹/۹	خنثی و منفی
میزان مفید بودن اندازه تبلیغات در زمینه معرفی اماکن مذهبی در آینده شهرتان	۲۳/۲	۴۶/۹	۲۹/۹	۰	۰	مثبت
گردشگری مذهبی بعنوان راه موثری برای توسعه شهر رشت	۱۹/۵	۳۶/۷	۳۷	۶/۸	۰	مثبت و خنثی
علت اصلی ضعف گردشگری مذهبی در شهر رشت	۵۲/۹	۲۳/۷	۱۳/۵	۶/۸	۳/۱	مثبت
میزان شناسایی و معرفی جاذبه‌های گردشگری شهر رشت	۰	۰	۹۰/۱	۶/۵	۳/۴	خنثی
مهمترین جاذبه‌های گردشگری مذهبی شهر رشت	۹/۹	۲۲/۴	۵۳/۴	۶/۸	۶/۵	خنثی و مثبت
تأثیر گردشگری مذهبی و میزان نقش آن در توسعه شهر رشت	۹/۹	۴۳/۲	۱۰/۱	۶/۸	۰	مثبت و خنثی
اماکن مذهبی و حسینیه و میزان تأثیر آنها در توسعه شهر رشت	۱۶/۱	۳۶/۷	۳۷	۱۰/۲	۰	مثبت و خنثی
میزان برنامه‌ریزی صورت گرفته در راستای توسعه گردشگری مذهبی در شهر	۰	۶/۸	۷۷/۱	۱۲/۸	۳/۴	خنثی
اماکن مذهبی و میزان دستیابی به احساس آرامش روحی در بین گردشگران	۲۲/۹	۳۳/۱	۳۷/۲	۶/۸	۰	مثبت و خنثی
میزان نذورات دریافتی از اماکن مذهبی و نقش آن در توسعه اطراف	۱۳/۳	۳۳/۳	۳۶/۵	۱۰/۲	۶/۸	مثبت و خنثی
میزان تبلیغات و معرفی امامزاده ها و اماکن مذهبی در شهر رشت	۳/۴	۱۰/۲	۶۶/۷	۱۶/۷	۳/۱	خنثی

- میزان معنی داری مولفه های تاثیرگذار گردشگری مذهبی در توسعه شهر رشت

نتایج حاصل از مولفه های تاثیر گذار در ارتباط با نقش تبلیغات در توسعه شهر رشت در راستای گردشگری مذهبی نشان می‌دهد که تفاوت معنی داری بین فراوانی پاسخ‌دهندگان به گزینه‌های مختلف سوالات مرتبط با این مولفه وجود دارد و فرض صفر مبنی بر عدم تفاوت و تصادفی بودن فراوانی پاسخ‌دهندگان به گزینه‌های مختلف رد شده و فرض خلاف صفر نیز تایید می‌گردد. عبارتی تایید فرض خلاف صفر بیانگر عدم تصادفی بودن فراوانی پاسخ‌دهندگان به گزینه‌های مختلف بوده و جهت گیری در فراوانی پاسخ‌دهندگان به گزینه‌های مختلف وجود دارد. بنابراین در سایر مولفه‌ها نیز همانند مولفه تبلیغات فرض خلاف صفر تایید می‌گردد. لذا گرایش پاسخ‌دهندگان به گزینه‌های خاص هر مولفه بیشتر بوده است. و با توجه به تمرکز فراوانی پاسخ‌دهندگان به گزینه‌های مربوط به سوالات هر مولفه می‌توان گفت تمرکز فراوانی پاسخ‌دهندگان در مولفه های تبلیغات بسیار زیاد، توسعه شهر زیاد تا متوسط، موانع بسیار زیاد و زیاد، مشارکت خودیاری و تمایل به خصوصی سازی و همکاری با مسئولین، بعد اقتصادی بسیار زیاد و زیاد، قابلیت نیز به کمبود امکانات خدماتی و عدم برنامه ریزی مناسب و در نهایت بعد معنوی متوسط می‌باشد. عبارت ساده تر در پاسخ سوالات و گویه هایی که در ارتباط با شاخص تبلیغات بوده اکثر پاسخ‌دهندگان گزینه بسیار زیاد را انتخاب نموده، در بحث گویه ها و مولفه هایی که با توسعه شهر در ارتباط بوده زیاد تا متوسط را انتخاب نموده، در گویه ها و مولفه هایی که با موانع توسعه گردشگری، مشارکت خودیاری و تمایل به خصوصی سازی و همکاری با مسئولین و بعد اقتصادی مطرح شده، گزینه بسیار زیاد و زیاد را انتخاب کرده و در پاسخ گویه هایی که به قابلیت، کمبود امکانات خدماتی و عدم برنامه ریزی مناسب و در نهایت بعد معنوی بوده، متوسط را انتخاب کرده اند. در واقع همانطور که اشاره گردید کمبود امکانات خدماتی و عدم برنامه ریزی مناسب از جمله موانع گردشگری مذهبی در شهر رشت بوده و علت اصلی ضعف گردشگری مذهبی در شهر رشت عدم حمایت مسئولین و عدم آگاهی گردشگران نسبت به این جاذبه‌های باشد. با توسعه گردشگری مذهبی و تبلیغات مناسب و مولفه هایی چون آموزش حمایت بخش خصوصی، گردشگری رویداد محور، امنیت و رعایت حقوق گردشگری، توسعه امکانات زیربنایی (توسعه تأسیسات، تجهیزات و تسهیلات صنعت گردشگری) و توسعه روابط با همسایگان می‌توان در شهرهای ایران زمینه توسعه گردشگری و بخصوص گردشگری مذهبی را برخی شهرها بوجود آورد. در مجموع عناصر گردشگری در هر شهر بعنوان فرصت و محرک توسعه شهری محسوب گردیده و با تقویت این عناصر و ایجاد ارتباط بین این محلات و محلات دیگر، نواحی مختلف شهر از حالت رخوت و فرسودگی خارج شده و موجبات پویایی و رونق اقتصادی نقاط مختلف شهر و بخصوص بافت‌های فرسوده می‌شود.

جدول ۴. میزان معنی‌داری مولفه‌های تاثیرگذار گردشگری مذهبی در توسعه شهر رشت

شماره	مؤلفه‌ها	سوالات	t	درجه آزادی	سطح معنی‌داری دو طرفه	فرض صفر (H ₀)	فرض خلاف صفر (H ₁)
۱	مشخصات	جنس	۶۹/۶۸۵	۳۸۳	۰/۰۰۰	-	■
۲	فردی	سن	۹۶/۲۳۴	۳۸۳	۰/۰۰۰	-	■
۳	و عمومی	میزان تحصیلات	۱۱۳/۲۱۷	۳۸۳	۰/۰۰۰	-	■
۴		مدت زندگی در شهر	۱۳۸/۵۲۰	۳۸۳	۰/۰۰۰	-	■
۱۲		میزان تبلیغات صورت گرفته درخصوص پتانسیلهای گردشگری مذهبی در شهر	۷۸/۶۳۷	۳۸۳	۰/۰۰۰	-	■
۱۳		میزان مفید بودن اندازه تبلیغات در زمینه معرفی اماکن مذهبی در آینده شهرتان	۵۵/۷۶۰	۳۸۳	۰/۰۰۰	-	■
۲۳	تبلیغات	میزان تبلیغات و معرفی امامزاده‌ها و اماکن مذهبی در شهر رشت	۸۲/۶۴۲	۳۸۳	۰/۰۰۰	-	■
۱۷		میزان شناسایی و معرفی جاذبه‌های گردشگری شهر رشت	۵۶/۹۴۵	۳۸۳	۰/۰۰۰	-	■
۵		میزان علاقه‌مندی و توجه به گردشگری مذهبی در شهر رشت	۳۳/۵۹۷	۳۸۳	۰/۰۰۰	-	■
۱۴		گردشگری مذهبی بعنوان راه موثری برای توسعه شهر رشت	۵۲/۵۵۴	۳۸۳	۰/۰۰۰	-	■
۱۸		تاثیر گردشگری مذهبی و میزان نقش آن در توسعه شهر رشت	۶۲/۶۶۸	۳۸۳	۰/۰۰۰	-	■
۱۹	توسعه شهر	اماکن مذهبی و حسینی‌ه و میزان تاثیر آنها در توسعه شهر رشت	۵۳/۸۴۵	۳۸۳	۰/۰۰۰	-	■
۲۰		میزان برنامه‌ریزی صورت گرفته در راستای توسعه گردشگری مذهبی در شهر	۱۰۹/۱۵۴	۳۸۳	۰/۰۰۰	-	■
۲۲		میزان نذورات دریافتی از اماکن مذهبی و نقش آن در توسعه اطراف	۴۹/۰۹۲	۳۸۳	۰/۰۰۰	-	■
۹		موانع گردشگری مذهبی در شهر رشت	۷۰/۷۸۵	۳۸۳	۰/۰۰۰	-	■
۱۵	موانع	علت اصلی ضعف گردشگری مذهبی در شهر رشت	۳۲/۹۴۸	۳۸۳	۰/۰۰۰	-	■
۱۰		میزان مشارکت مردم شهر رشت در امر گردشگری	۴۲/۳۳۶	۳۸۳	۰/۰۰۰	-	■
۱۱	مشارکت	چگونگی مشارکت مردم در توسعه گردشگری مذهبی	۳۸/۱۵۴	۳۸۳	۰/۰۰۰	-	■
۶	اقتصادی	ورود گردشگر مذهبی به شهر رشت و تاثیر آن در افزایش درآمد مردم	۴۷/۵۵۴	۳۸۳	۰/۰۰۰	-	■
۷		میزان مناسب بودن وضعیت گردشگری (مذهبی) در شهر رشت	۷۷/۱۸۸	۳۸۳	۰/۰۰۰	-	■
۸	قابلیت	میزان وجود پتانسیل‌های گردشگری مذهبی در شهر رشت	۴۴/۵۴۳	۳۸۳	۰/۰۰۰	-	■
۱۶		مهمترین جاذبه‌های گردشگری مذهبی شهر رشت	۱۴۳/۳۶۷	۳۸۳	۰/۰۰۰	-	■
۲۱	معنوی	اماکن مذهبی و میزان دستیابی به احساس آرامش روحی در بین گردشگران	۵۰/۰۲۲	۳۸۳	۰/۰۰۰	-	■

نتیجه گیری

یکی از مهمترین و پررونق‌ترین شاخه‌های صنعت گردشگری در کشورمان، گردشگری مذهبی است که تاثیر زیادی را در برخی از شهرها با وجود مکان‌های مذهبی و فرهنگی و تاریخی دارد. امروزه در بسیاری از کشورها که مراکز و مجموعه‌های تاریخی و مذهبی پر طرفداری را در خود جای داده‌اند، گردشگری مذهبی به یکی از مهمترین منابع درآمدی برای جوامع محلی مرتبط با این یادمان‌های مذهبی بدل شده است. شهر رشت با دارا بودن مکانهای فرهنگی مختلف اعم از مذهبی و تاریخی مانند مسجد جامع رشت، مسجد ساغری‌سازان یا مسجد گلدسته، مسجد حاج سمیع، مسجد کاسه‌فروشان، مسجد گلشن، مسجد زرگرا، مسجد بادی‌الله، مسجد حاجی صمد خان، مسجد حسن (صالح آباد)، مصلاي رشت، بقعه دانای علی، بقعه آقا سیدعباس و آقا سیداسماعیل، بقعه آقا سیدابراهیم، بقعه خواهر امام، بی‌بی رقیه، مسجد صفی (مسجد سفید)، مسجد الفتخ چمارسرا، مسجد الجواد لاکانی، مسجد حاج شیخ یوسف نجفی جیلانی، مسجد حجه الاسلام شفتی، مسجد مستوفی، مسجدچله خانه، مسجد امام کاظم، تکیه آفرا (مسجد آفرا) و سایر آثار مذهبی دیگر هر ساله پذیرای گردشگران زیادی بوده و این امر می‌تواند با برنامه‌ریزی منسجم در زمینه‌های مختلف باعث افزایش درآمد ساکنین و بخصوص توسعه شهر رشت گردیده و در عین حال در اشتغال شهرنشینان تاثیر داشته باشد. توجه به این مکانهای مذهبی و تاریخی در اکثر کشورهای جهان بسیار زیاد بوده و با یادمان‌های تاریخی خود بخصوص در بعد اقتصادی بسیار موفق می‌باشند. نتایج این مقاله با نتایج مقاله مومنی و پرنو (۱۳۹۸) تحت عنوان نقش گردشگری مذهبی در توسعه اقتصادی سکونتگاه‌های روستایی بخش مرکزی اردبیل از یک نظر هماهنگ بوده که هر دو مقاله به این نتیجه رسیده اند که رابطه مثبت و معناداری بین گردشگری مذهبی و مؤلفه‌های اقتصادی وجود دارد. ولی نگارندگان در این مقاله به این امر دست یافتند که مکانهای مذهبی در توسعه اطراف خود و شهر رشت تاثیر داشته ولی مومنی و پرنو بیان داشته اند که گردشگری مذهبی بیشترین تأثیر را بر بالا رفتن قیمت زمین و املاک و کمترین تأثیر را بر اشتغال‌زا شدن جامعه محلی داشته است. البته نتایج این تحقیق با نتایج فرامرزی (۱۳۹۵)، در نقش گردشگری مذهبی در توسعه اقتصادی کلان شهر مشهد، مشابه می‌باشد. نتایج حاصل از مولفه‌های تاثیرگذار در ارتباط با نقش تبلیغات در توسعه شهر رشت در راستای گردشگری مذهبی نشان می‌دهد که تفاوت معنی‌داری بین فراوانی پاسخ دهندگان به گزینه‌های مختلف سوالات مرتبط با این مولفه وجود دارد و در سایر مولفه‌ها نیز همانند مولفه تبلیغات فرض خلاف صفر تایید می‌گردد و با توجه به تمرکز فراوانی پاسخ دهندگان در مولفه‌های تبلیغات، توسعه شهر، موانع، مشارکت، بعد اقتصادی، قابلیت و بعد معنوی به ترتیب بر روی گزینه‌های بسیار زیاد، زیاد تا متوسط، کمبود امکانات خدماتی و عدم برنامه‌ریزی مناسب، بسیار زیاد و زیاد، بسیار زیاد و زیاد، متوسط و زیاد و در نهایت

بعد معنوی متوسط می‌باشد. **پیشنهادهای کاربردی با رویکرد مهندسی جغرافیایی فضا**

- گسترش فرهنگ گردشگری مذهبی و تعامل مردم با گردشگران مذهبی از طریق برنامه‌های آموزشی
- همکاری شهرداری با اداره میراث فرهنگی و سازمان حج و اوقاف برای ایجاد زیرساختهای مناسب گردشگری در سطح شهر رشت
- شناسایی دقیق قطب‌های جاذب گردشگری و اماکن مقدس و معرفی مناطق گردشگر پذیر مذهبی
- طراحی و پخش پوسترهای تبلیغاتی برای معرفی مکانهای مذهبی و سایر جاذبه‌های گردشگری
- ایجاد تاسیسات و امکانات و ارائه خدمات مناسب برای گردشگران بخصوص در حوالی مکانهای مذهبی
- نظارت بر عملکرد واحدهای ارائه کننده خدمات به گردشگران توسط سازمانهای مسئول
- نظارت بر اماکن مذهبی و سایر اماکن تاریخی و گردشگری و ثبت گردشگران بازدیدکننده به این اماکن در همه روزهای سال

منابع

- ابراهیم‌زاده، عیسی؛ کاظمی‌زاد، شمس‌ا... و اسکندری ثانی، محمد. (۱۳۹۰). برنامه‌ریزی استراتژیک توسعه گردشگری با تأکید بر گردشگری مذهبی (مطالعه موردی: شهر قم). پژوهش‌های جغرافیایی انسانی. ۷۶، ۱۱۵-۱۴۱.
- اداره میراث فرهنگی شهرستان رشت. (۱۴۰۰). داده‌های گردشگران بازدیدکننده از موزه‌ها و بناهای تاریخی شهر رشت
- آرمین، ذبیح‌الله؛ مه‌ری، حسن و مشرقی، علی اصغر. (۱۳۹۳). توسعه گردشگری دینی با رویکرد گردشگری شیعی، اولین همایش بین‌المللی علمی - راهبردی توسعه گردشگری جمهوری اسلامی ایران چالش‌ها و چشم‌اندازها، دانشگاه حکیم سبزواری.
- اصلاح عربانی، ابراهیم. (۱۳۸۰). کتاب گیلان. انتشارات پژوهشگران ایران.
- آفاجانی، معصومه و فراهانی‌فرد، سعید. (۱۳۹۴). گردشگری مذهبی و عوامل مؤثر بر آن (مطالعه موردی ایران). فصلنامه سیاست‌های راهبردی و کلان. پایگاه استنادی علوم جهان اسلام ISC. ۳ (۹)، ۴۳-۶۶.
- تقوایی، مسعود؛ موسوی، سیدعلی و غلامی، یونس. (۱۳۸۹). تحلیلی بر توسعه گردشگری مذهبی (مطالعه موردی: شهرستان نورآباد ممسنی). فضای جغرافیایی. ۳۱، ۶۴-۳۹.
- حاتمی‌نژاد، حسین؛ حبیبیان، بهار و امیرشکاری، مریم. (۱۳۹۵). اولویت‌بندی راهبردهای توسعه گردشگری مذهبی شهر دزفول. گردشگری شهری. ۳ (۱)، ۷۶-۵۹.
- حسام، مهدی مومن، نرجس و سالم، مرضیه. (۱۴۰۰). تحلیل فضایی زیرساخت‌های گردشگری در استان گیلان. دانشگاه گیلان. ۱۰، ۱ (۲۶)، ۲۴۰-۲۲۱.
- حیدری، رحیم. (۱۳۹۰). مبانی برنامه‌ریزی صنعت گردشگری. تهران: انتشارات سمت
- خامی‌زاده، جعفر. (۱۳۹۰). ساغری‌سازان یکی از قدیمی‌ترین محله‌های رشت. گیلان‌نامه. جلد هفتم. رشت: نشر گیلکان.
- خیرخواه، طاهره. (۱۳۹۵). تحلیلی بر توسعه گردشگری مذهبی در استان گیلان. همایش آمایش سرزمین. جایگاه خزر و چشم‌انداز توسعه گیلان، بندرانزلی.
- دادرس، حسن و بابایی همتی، روشن. (۱۳۹۰). گردشگری معنوی. انتشارات سلار.
- رابینو. ه. ل. (۱۳۹۱). ولایات دارالمرز ایران گیلان. رشت: انتشارات طاعتی.
- زنده‌دل، حسن. (۱۳۷۹). استان گیلان. موسسه تحقیقات و انتشارات کاروان جهانگردان.
- زیارتی عزیز، اکرم. (۱۳۹۰). گردشگری دینی در آیات و روایات. همایش بین‌المللی دینی و توسعه فرهنگ و زیارت، مشهد.
- زین‌العابدین عموقین، یوسف؛ احمدی ارکمی، ابوطالب و نظری‌ولنی، اله. (۱۳۹۰). اهمیت گردشگری مذهبی در اسلام، اولین همایش بین‌المللی مدیریت گردشگری و توسعه پایدار. مرودشت.
- سازمان اوقاف شهرستان رشت. (۱۴۰۰). داده‌های گردشگران بازدیدکننده از مکان‌های مذهبی شهر رشت
- سالنامه آماری استان گیلان. (۱۳۹۸). اطلاعات آماری شهر رشت.
- عباسی، هوشنگ. (۱۳۸۶). گیلان در سفرنامه‌های سیاحان ایرانی. رشت: نشر فرهنگ ایلیا.
- عناستانی، علی اکبر. (۱۳۹۲). عوامل مؤثر بر مکان‌یابی کاربری‌ها در سکونتگاه‌های روستایی ایران، دومین همایش ملی برنامه‌ریزی و توسعه پایدار روستایی در ناحیه جنوبی دریای خزر (صص. ۱-۱۶)، دانشگاه گیلان، رشت، ایران.
- فخرایی، ابراهیم. (۱۳۶۲). سردار جنگل. تهران: انتشارات جاویدان.

- فرامرزی، فاطمه و فرامرزی، توحید. (۱۳۹۵). نقش گردشگری مذهبی در توسعه اقتصادی کلان شهر مشهد، چهارمین کنفرانس بین‌المللی مدیریت، اقتصاد و علوم انسانی. ۱۶ شهریور ماه. آتن - یونان.
- فنی، زهره؛ علیزاده طولی، محمد؛ زحمت کش، زینب. (۱۳۹۳). تاثیرات گردشگری بر توسعه پایدار شهری از نظر ساکنان (مورد مطالعه: جزیره قشم). فصلنامه مطالعات مدیریت گردشگری دانشگاه علامه طباطبایی، ۹ (۲۸)، ۳۹-۷۲.
- فومنی گیلانی، عبدالفتاح. (۱۳۹۰). تاریخ گیلان. تصحیح و تحشیه افشین پرتو. رشت: فرهنگ ایلیا.
- قره‌نژاد، حسن. (۱۳۹۰). مقدمه‌ای بر توسعه گردشگری و مهمانپذیری. اصفهان: انتشارات دانشگاه آزاد اسلامی واحد نجف آباد
- کاوایان فر، سیما. (۱۳۸۶). توریسم مذهبی در فرانسه و جهان. ماهنامه شهرداری‌ها. ۷۸، ۳۱-۳۷.
- کروبی، مهدی. (۱۳۸۲). فرهنگ و گردشگری. فصلنامه مطالعات جهانگردی. ۲.
- لطفی، حیدر؛ زالی، فاطمه و ابوالفتحی، کبری. (۱۳۹۰). مدیریت و برنامه‌ریزی فضایی برای توسعه گردشگری در شهر قم با تاکید بر گردشگری مذهبی و نقش عوامل موثر در آن، همایش گردشگری و توسعه پایدار. دانشگاه آزاد اسلامی واحد همدان.
- محمدی، جمال؛ صالحی، صادق و نیکوفال، زینب. (۱۳۹۶). پدیدارشناسی تجربه گردشگران اماکن مذهبی (مورد مطالعه: اماکن زیارتی شهرستان هرسین). مجله برنامه‌ریزی و توسعه گردشگری ۶ (۲۰)، ۳۴-۵۵.
- محمدی، حمیدرضا و خسروی، کوروش. (۱۳۸۷). نقش گردشگری زیارتی در توسعه اجتماعی - اقتصادی سکونتگاه‌های زیارتگاهی روستایی. مجله رشد آموزش جغرافیا. ۸۵، ۳۵-۱۹.
- مرکز آمار ایران. (۱۳۹۵). سرشماری عمومی نفوس و مسکن شهر رشت.
- معاون، زهرا؛ موحد، مجید و طبیعی، منصور. (۱۳۹۶). معنایابی و گردشگری مذهبی: مطالعه مردم نگارانه. مجله جامعه‌پژوهی فرهنگی. پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی. ۸، ۴ (۲۶)، ۱۳۷-۱۶۶.
- مهدوی، مسعود و طاهرخانی. (۱۳۹۳). آمار کاربردی با استفاده از SPSS. تهران: انتشارات قومس.
- موسوی، میرنجف و سلطانی، ناصر. (۱۳۹۳). تحلیلی بر نقش گردشگری مذهبی در توسعه شهری (مطالعه موردی: امامزاده جعفر (ع) یزد). دانشگاه آزاد واحد مرو دشت. مجله پژوهش و برنامه‌ریزی شهری. ۵ (۱۸)، ۷۷-۹۴.
- موسوی، میرنجف؛ سلطانی، ناصر و باقری‌کشکولی، علی. (۱۳۹۳). تحلیلی بر نقش مذهب در توسعه گردشگری مذهبی. نشریه پژوهش‌های جغرافیای انسانی (پژوهش‌های جغرافیایی). دانشگاه ارومیه، ۴۶ (۴)، ۸۲۵ - ۸۴۱.
- مومنی، احمد و پرنو، زهرا. (۱۳۹۸). نقش گردشگری مذهبی در توسعه اقتصادی سکونتگاه‌های روستایی مطالعه موردی روستاهای بخش مرکزی اردبیل. جغرافیا و روابط انسانی. ۲ (۱)، ۱-۱۶.
- نهادی، مریم و نعمتی، سید فاطمه. (۱۳۸۹). تهدیدها و فرصت‌های گردشگری زیارت در ایران. فصلنامه انجمن ایرانی، مطالعات فرهنگی و ارتباطات، ۶ (۲)، ۱۴۵-۱۷۲.
- نیکویه، محمود. (۱۳۸۷). رشت شهر باران. رشت: فرهنگ ایلیا.
- وارثی، حمیدرضا و حیدری‌سورشجانی، رسول. (۱۳۸۹). نقش گردشگری اسلامی در همگرایی کشورهای اسلامی، چهارمین کنگره بین‌المللی جغرافیدانان جهان اسلام. زاهدان.
- وزارت ارشاد اسلامی شهر رشت. (۱۳۹۸). مساجد شهر رشت. آرشیو.

References

Abbasi, H. (2007). Gilan in travelogues of Iranian tourists. Rasht: Farhang Ilya publishing house. (in Persian)

- Aghajani, M., & Farahani Fard, S. (2014). Religious tourism and factors affecting it (case study of Iran). Strategic and Macro Policy Quarterly. Islamic World Science Citation Database, ISC. 3 (9), 43-66. (in Persian)
- Amin, M.M. (2013). Religious Tourism in Egypt: A Case Study Analysis, the American University in Cairo, School of Global Affairs and Public Policy.
- Anabestani, A.A. (2012). Factors affecting land use location in rural settlements of Iran, Second National Conference on Rural Planning and Sustainable Development in the Southern Caspian Region (pp. 1-16), Gilan University, Rasht, Iran. (in Persian)
- Arasteh, M. and Mohammad Eilami, R., (2011). The role of religion and Islam in the tourism industry of Iran. Social Science Research Network.
- Armin, Z., Mehri, H., & Mashriqi, A.A. (2013). The development of religious tourism with the approach of Shia tourism, the first international scientific-strategic conference on the development of tourism in the Islamic Republic of Iran, challenges and prospects, Hakim Sabzevari University. (in Persian)
- Awqaf organization of Rasht city. (2022). Data of tourists visiting religious places in Rasht city (in Persian)
- Baedcharoen, I., (2000). Impacts of Religious Tourism in Thailand. unpublished Master's thesis, Department of Tourism, University of Otago, and Dunedin, New Zealand.
- Crain, M. M., (1996). Contested territories: the politics of touristic development at the Shrine of El Rocio in Southwestern Andalusia. J. Boissevain (ed.) Coping with Tourists: European Reactions to Mass Tourism, Providence, RI: Berghahn Books.
- Csapó, J. & Matesz, K., (2007). A cultural truisms jelentesage as scrape napjaink idegenforgalmában. In: Földrajzi Értesítő. 56(3-4), 291-301. Cultural Tourism Industry Group. <http://www.Culturaltourismvictoria.com.au>.
- Cultural heritage department of Rasht city. (2022). Data of tourists visiting the museums and historical monuments of Rasht city (in Persian)
- Deputy, Z., Mohed, M., & Nazri, M. (2016). Making meaning and religious tourism: an ethnographic study. Journal of Cultural Sociology. Research Institute of Humanities and Cultural Studies, 8, 4 (26), 137-166. (in Persian)
- Duman, T., (2011). Value of Islamic Tourism offering: Perspectives from the Turkish experience, World Islamic Tourism Forum, Kuala Lumpur, Malaysia.
- Ebrahimzadeh, I; Kazemizad, Shams A., & Eskandari Sani, M. (2010). Strategic planning of tourism development with an emphasis on religious tourism (case study: Shahr Qom). Researches of human geography, 76, 115-141. (in Persian)
- Fakraei, I. (1362). The forest chief. Tehran: Javidan Publications. (in Persian)
- Fani, V., Alizade Touli, M., & ZahmatKesh, Z. (2013). The effects of tourism on sustainable urban development from the perspective of residents (case study: Qeshm Island). Allameh Tabatabaai University Tourism Management Quarterly, 9 (28), 72-39. (in Persian)
- Faramarzi, F., & Faramarzi, T. (2015). The role of religious tourism in the economic development of the metropolis of Mashhad, the fourth international conference on management, economics and humanities. 16 September. Athens - Greece. (in Persian)
- Fomeni Gilani, A.F. (1390). The history of Gilan. Afshin Parto's correction and correction. Rasht: Farhang Iliya. (in Persian)
- Gesler, W. (1996). Lourdes: healing in a place of pilgrimage. Health & Place, 2(2): 95-105.
- Gupta, V., (1999). Sustainable tourism: learning from Indian religious traditions', International Journal of Contemporary Hospitality Management, 11(2/3): 91-95.
- Haab, B., (1996). The Way as an inward Journey: An Anthropological enquiry into the Spirituality of Present – day pilgrims to Santiago. Confraternity of St. James Bulletin, 56.
- Hataminejad, H., Habibian, B., & Amirshakari, M. (2015). Prioritizing strategies for the development of religious tourism in the city of Dezful. City tour, 3 (1), 59-76. (in Persian)
- Hesam, M.M, Narjes & Salem, M. (2021). Spatial analysis of tourism infrastructure in Gilan province. Gilan University, 10. 1 (26), 240-221. (in Persian)
- Heydari, R. (1390). The basics of tourism industry planning. Tehran: Samit Publications. (in Persian)
- Islah Arabani, I. (1380). The book of Gilan. Publications of Iranian researchers. (in Persian)
- Jacowski, A., Ptaszyccka-Jackoska, D., and Soljan, I., (2003). The World system of pilgrimage centers Tourism. 12(2).
- Johnston, A.M., (2006). Is the Sacred for Sale? Earth scan.
- Judge, H., & Babaei Hemti, R. (1390). Spiritual tourism. Selar Publications. (in Persian)

- Karanejad, H. (1390). An introduction to the development of tourism and hospitality. Isfahan: Islamic Azad University Publications, Najaf Abad branch. (in Persian)
- Karubi, M. (1382). Culture and tourism. Quarterly Journal of Tourism Studies. 2. (in Persian)
- Kavianfar, S. (2007). Religious tourism in France and the world. Municipalities monthly, 78, 31-37.
- Khairkhah, T. (2015). An analysis on the development of religious tourism in Gilan province. Land preparation conference. The position of the Caspian and the development prospects of Gilan, Bandar Anzali. (in Persian)
- Khomamizadeh, J. (1390). Sagri Sazan is one of the oldest neighborhoods in Rasht. Gilan Name. The seventh volume. Rasht: Gilkan Publishing. (in Persian)
- Lotfi, H., Zali, F., & Abolfathi, K. (2011). Spatial management and planning for the development of tourism in the city of Qom, with an emphasis on religious conversion and the role of effective factors in it, tourism and sustainable development conference. Islamic Azad University, Hamadan branch. (in Persian)
- Mahdavi, M., & Taherkhani. (2013). Applied statistics using spss. Tehran: Qoms Publications. (in Persian)
- Ministry of Islamic Guidance in Rasht. (2018). Mosques of Rasht city. Archive. (in Persian)
- Mohammadi, H., & Khosravi, K. (2008). The role of pilgrimage tourism in the socio-economic development of rural pilgrimage settlements. Journal of Geography Education Development, 85. 19-35. (in Persian)
- Mohammadi, J., Salehi, S., & Nikofal, Z. (2016). Phenomenology of tourists' experience of religious places (case study: Pilgrimage places of Hersin city). Journal of Tourism Planning and Development, 6(20), 34-55. (in Persian)
- Momeni, A., & Parno, Z. (2018). The role of religious tourism in the economic development of rural settlements, a case study of villages in the central part of Ardabil. Geography and human relations, 2 (1), 1-16. (in Persian)
- Mousavi, M., & Soltani, N. (2013). An analysis of the role of religious tourism in urban development (case study: Imamzadeh Jafar (A) Yazd). Marv Dasht Azad University. Journal of research and urban planning, 5 (18), 77-94. (in Persian)
- Mousavi, M., Soltani, N., & Bagheri Kashkoli, A. (2013). An analysis of the role of religion in the development of religious tourism. Journal of human geography researches (geographical researches). Urmia University, 46 (4), 825-841. (in Persian)
- Nahavandi, M., & Nemati, S.F. (2010). Threats and opportunities of pilgrimage tourism in Iran. Iranian Association Quarterly, Cultural Studies and Communication, 6 (2), 145-172. (in Persian)
- Nikoyeh, M. (2008). Rasht Shahr Baran. Rasht: Farhang Iliya. (in Persian)
- Nolan, M. L.; Nolan, S., (1989). Christian Pilgrimage in Modern Western Europe. Chapel Hill: The University of North Carolina Press.
- Ostermann, T., Büssing, A. (2007). Spirituality and Gesandit: Kunzite, Operationally, Study nergebnisse, Vandenhoeck & Ruprecht.
- Peter, P.D. (2005). Volunteer tourism posts modern pilgrimage in Tamilnadu. Journal of tourism and cultural change.
- Poensgen, H. (2006). New Entwicklungen the spiritually Tourisms -Be spiel, Trends, Orientierungen. Was its Spiritually Tourisms Oder spiritualist raised? In: Ministerial for Wirtschaft und Arbeit von.
- Raj, R., Morpeth, N. D. (2007). Religious Tourism and Pilgrimage Management. An international Perspective, CABI.
- Rinschede, G. (1986). The pilgrimage town of Lourdes. Journal of Cultural Geography, 7(1): 21-34.
- Rinschede, G. (1990). Religions tourisms. Geographers Rundschau 42(1): 14-20.
- Robin. H.L. (2011). Iran's border provinces of Gilan. Rasht: Taati Publications. (in Persian)
- Shinde, M. (2003). Perceptions of pilgrimage Tourism Sociology of Religion, Oxford University Press, 63(4), 475-496.
- Siti, A.L., Suhaimi Ab, R., & Khairil, A. (2011). A study on Islamic tourism: A Malaysian experience, 2nd International Conference on Humanities, Historical and Social Sciences, Singapore.
- Sommer, A., Saviano, M. (2007). Spiritually Tourisms: Religiousness Raised in Deutschland. Berlin. Analytical on Role religious tourism in Urbanization Extension.
- Statistical Center of Iran. (2015). General population and housing census of Rasht city. (in Persian)
- Statistical yearbook of Gilan province. (2018). Statistical information of Rasht city. (in Persian)

- Suleiman, J., Subhi, H. & Mohamed, B. (2011). Factors impact on religious tourism market: The case of the palestinian territories. *International Journal of Business and Management*, 6(7), 254-260.
- Taqvai, M., Mousavi, S.A., & Gholami, Y. (2010). An analysis on the development of religious tourism (case study: Noorabad Mamsani city). *Geographical space*, 31, 64-39. (in Persian)
- Waresi, H., & Heydari-Soureshjani, R. (2009). The role of Islamic tourism in the convergence of Islamic countries, the fourth international congress of geographers of the Islamic world. Zahedan. (in Persian)
- Zain al-Abdin Amuqin, Y., Ahmadi Arkami, A & Nazari Volani, E. (2011). The importance of religious tourism in Islam, the first international conference on tourism management and sustainable development. Marvdasht. (in Persian)
- Ziarati Aziz, A. (2011). Religious tourism in verses and traditions. International religious conference and development of culture and pilgrimage, Mashhad. (in Persian)
- Zindadel, H. (2000). Gilan. Karvan Jahangardan Research and Publishing Institute. (in Persian)

How to Cite:

Mehrgan Sowmesaraei, B., Azad Gholami Khosmekhi, F., & Mehrgan Sowmesaraei, A. (2022). Analysis of the Role of Religious Tourism in Urban Development (Case Study: Religious Places in Rasht City). *Geographical Engineering of Territory*, 6(2), 449-470.

ارجاع به این مقاله:

مهرگان صومعه سرایی، بتول، آزاد غلامی خسمخی، فریدون و مهرگان صومعه سرایی، علیرضا. (۱۴۰۱). تحلیل نقش گردشگری مذهبی در توسعه شهری (مطالعه موردی: اماکن مذهبی شهر رشت). *مهندسی جغرافیایی سرزمین*، ۶(۲)، ۴۴۹-۴۷۰.

